Национальная библиотека Республики Тыва им. А.С. Пушкина

Ниитилел-политиктиг солун

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 146 (16451)

2001 чылдың ДЕКАБРЬ 18, вторник

Ат салган шагы 18.00

Садар өртээ 3 рубль.

Президентиниң ажыл-албаны

ДЕМНИГ АЖЫЛДЫҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Декабрь 16-да Өвүр кожуунда ТР-ниң Моол-биле кызыгаарынга каайлы албанының "Хандагайты" эрттирилге пунктузунуң байырлыг ажыдыышкыны болган.

ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржак, ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Ш.В.Кара-оол, Сибирьниң каайлы албанының эргелелиниң начальниги каайлы албанының полковниги Г.Г. Шаповалов, Забайкальениң шериг округунуң кол командылакчызының оралакчызы генерал-майор Пюров, Моолдуң Кызылда чиңгине консулу Д.Пунцаг, Успа-Нур аймактың каайлы албанының даргазының оралакчызы Баттумур, ТР-ниң каайлы албанының начальниги А.А.Шаалы, Хандагайтыда каайлы албанының даргазы В.В.Сотнам болгаш өскедаа чалаткан хөй аалчылар аңаа киришкен.

Каайлы албанының чаа тутунган "Хандагайты" эрттирилге-хыналда пунктузунуң чанынга каайлы, милиция ажылдакчылары, кызыгаар шериглери байырлыг езу-биле чыскаалыпкан. Вертолеттан чаа дүжүп келген ТР-ниң Президентизи Ш.Д.Ооржакка кызыгаар заставазының командири шериг езу-биле ында байдалды кысказы-биле илеткеди. Орус, тыва национал хептер кеткен кыстар хлеб-дусту, сүт-кадакты тутсуп, келген даргаларны уткаан.

Байыр чедириишкиннериниң соонда чаа эрттирилге-хыналда пунктузунуң ажыттынганының торгу кожаазын Ш.Д.Ооржак биле Сибирьниң каайлы албанының эргелелиниң начальниги Г.Г. Шаповалов кескеннер.

Чаа "Хандагайты" эрттирилге-хыналда пунктузунуң ишти аажок делгем, хөй өрээлдерлиг болду. Өрээл бүрүзү чаа дериг-хережелдерлиг. Хүндүлүг аалчылар болгаш чыылган чон ол бүгү-биле танышкан. Ооң соонда тускай залга ТР-ниң Президентизи болгаш чалаткан аалчылар демдеглел дептеринге йөрээл, күзелдерни бижип, удур-дедир белектерни солушкан. Оон улаштыр Ш.Д.Ооржак ук эрттирилге-хыналда пунктузун тударынга төлептиг күш-ажылчы үлүүн киргеннерге, эки ажылдыг каайлы ажылдакчыларынга күрүне шаңналдарын тывыскан. Шаңнатканнарның аразында Сибирьниң каайлы албанының эргелелиниң начальниги Г.Г. Шаповалов, каайлы инспектору Н.Б. Хирбээ болгаш өскелер-даа бар.

Чаа ажыттынган каайлы албанының "Хандагайты" эрттирилге-хыналда пунктузу Кыдат, Моол, Россия күрүнелериниң аразында садыг-экономика харылзаалары-ның хөгжүлдезинге улуг роль-дуг болур.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: (үстүнде) чаа туттунган "Хандагайты" эрттирилге-хыналда пунктузу; ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржак; каайлы албанының даргазы А.А. Шаалы чаа пунктунуң дүлгүүрүбиле; Сибирьниң каайлы албанының начальниги Г.Г. Шаповалов.

Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруктары.

БОТТУГ, АЖЫКТЫГ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Президент болгаш ону үдеп чораан кожууннуң чагырга даргазы, аңныыр, садыг албан черлериниң харылзаа болгаш агаар транспорт албанының төлээлекчилери Сыстыг-Хем, Ырбан, Ий, Адыр-Кежиг суурларга четкеш, аңаа чурттакчылар-биле ужурашканнар. Ырбан суурда өре-ширеңиң мөөннеттингениниден ыяш үлетпүр ажыл-агыйы ажылдаваан. Президент-биле чугааның соонда ыяш үлетпүр ажыл-агыйының удуртулгазы ыяш кезиишкинииң чаа сезонундан ажылды эгелээр бүзүрел тывылган.

Эрткен чылын ТР-ниң Президентизи кожуунга чоруп турда, ооң түңнелдери-биле алырга, көргүзүглер ынчан кончуг багай турган. Ынчангы хемчеглер ниитизи-биле эки күүсеттинген. Тоора-Хемге кожууннуң активи-биле ужуражылга болган. Шериг-оол Дизижикович "планерка" хевирлиг хурал эрттиргеш, аңаа айтырыгларга харыылаан. "Тожуну кандыг-бир озалааш чер деп бодавас ужурлуг бис"— деп, ол демдеглээн. Оруктар тудуунуң дугайында программа бар. 2030 чылда моортан Иркутскиге чедир чоруур арга тургустунар. Тожу оргулаажы — экологтуг чер, аңныыр болгаш ыяш ажыл-агыйы-биле чергелештир алдынны казып тып, эртем-шинчилел ажылын чорудуп турар. Школаларга экология эртемнерин, информатиканы, дылдарны өөредиринче кичээнгейни углаары чугула, тус черниң өөреникчилери хоорайларда боттарының чажыттарындан чыда калбас ужурлуг.

Президент ол чоруп тургаш, хөй-хөй айтырыгларга харыыларны берген. Колдуунда-ла чоокта чаа дорт эфирге салгылаан айтырыглар болган. Чылдагааны — "Тыва" каналды аңаа көөр ындыг арга ында чогу. Ооң-биле чергелештир Тожунуң чурттакчылары "Урал" дээр маркалыг боттарының автобустары-биле кышкы оруктап пассажирлер сөөртүрүнге чөпшээрел бээринге дузалаарын дилээннер.

Президентиниң чорааны чер бүрүзүнге боттуг, ажыктыг чугаалар, беседалар болгулаан.

А.ХОМУШКУ.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ээлчеглиг XXXXVI сессиязы бодунуң ажылын Дээди Хуралдың хуралдаар залынга 2001 чылдың декабрь 24-те 9 шакта эгелээр.

Хүн айтырыы

1. "Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында" ТР-ниң конституция хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында (ийиги номчулгазы).
2. "Тыва Республиканың референдумунуң дугайында" ТР-ниң хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында (ийиги номчулгазы).
3. "Тыва Республикага биче сайгарлыкчы чорукту күрүнеден деткиир дугайында" чаа эдилгези Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилели (бирги номчулгазы).
4. "Аъш-чем чиг эдиниң болгаш аъш-чем продуктуларының шынарының база айыыл чок чоруунуң дугайында" Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилели (бирги номчулгазы).
5. "Хуу медицина ажыл-чорудулгазының дугайында" Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында (бирги номчулгазы).
6. 2001 чылдың 9 айларында "2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң күүселдезиниң дугайында" болгаш 2001 чылдың III кварталында Тыва Республиканың Чазааның курлавыр фондузунуң акша-хөреңгилериниң хуваалдазының дугайында Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаалының төлевилелиниң дугайында.
7. "Тыва Республиканың Улуг Хуралының ажыл-чорудулгазын организастаар дугайында" Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында (ийиги номчулгазы).

Тыва Республикада тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларының дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 2001 чылдың июль 18-те хүлээп алган

Бо Хоойлу тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларын бүгү-ниити дең болгаш дорт соңгулда эргези-биле чажыт бадылаашкын-биле азы тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының бодунуң составындан соңгуп алырының чурумун тодарадып турар.

I эге.
НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. **Тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң албан-дужаалдарының аттары**

"Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында" Федералдыг хоойлуга дүүштүр муниципалитет тургузуунуң уставынга дараазында албан-дужаалдар көрдүнген туруп болур:

кожуунның, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның баштыңы — муниципалитет тургузуунуң девискээринге тус чер бот-башкарылгазын боттандырарының талазы-биле ажыл-чорудулганы уштап-баштап турар муниципалитет тургузуунуң баштыңы;

тус чер чагыргазының даргазы — тус чер чагыргазын уштап-баштап турар соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижи;

тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг өске-даа кижилери.

2 чүүл. **Тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан- дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларын организастаарының болгаш эрттирериниң эрге-хоойлу үндезини**

1. Муниципалитет тургузуунуң уставында көрдүнген кожуунның, Кызыл, Ак-Довурак хоорайның баштыңының, тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг өске-даа кижилериниң соңгулдаларын (моон ыңай тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилери дээн) Россия Федерациязының Конституциязының, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң база референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң, федералдыг өске-даа хоойлуларның үндезинге, Тыва Республиканың Конституциязынга, бо Хоойлуга, а ол ышкаш Тыва Республиканың өске-даа хоойлуларынга болгаш муниципалитет тургузугларының уставтарынга дүүштүр чорудар.

2. Тыва Республиканың девискээринде доктаамал азы кол нуруузунда чурттап турар Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелерин хандырарыбиле, тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларын белеткээри база эрттирери-биле холбашкан Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң, тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш оларның албан-дужаалдыг кижилериниң, соңгулда комиссияларының үндүрген актылары болгаш шиитпирлери хоойлу-дүрүмге дүүшкен турар болгаш оларны албан езузу-биле парлаан турар ужурлуг.

3 чүүл. **Бо Хоойлунуң күштүг болуп турар черлери**

1. Бо Хоойлу Тыва Республикада тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларын организастаарының болгаш эрттириериниң чурумун, а ол ышкаш Тыва Республиканың девискээринде доктаамал азы кол нуруузунда чурттап турар Россия Федерациязының хамаатыларының тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизин соңгуур база аңаа соңгуттурар конститусчу эргезин боттандырарының магадылалдарын тодарадып турар.

2. Бо Хоойлу Тыва Республиканың бүгү девискээринге ажыглаттынар болгаш күштүг болур.

3. Федералдыг хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың девискээринге Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң магадылалдарын федералдыг хоойлуларже, бо Хоойлуже өскерилгелер болгаш немелделер киирериниң аргазы-биле өскертип болур.

4. Тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларының талазы-биле соңгулда кампаниязы чоруп турар үеде бо Хоойлуже өскерилгелерни болгаш немелделерни киирген таварылгада, ук өскерилгелер болгаш немелделер соңгулда кампаниязы доозулган соонда күштүг болуп кирер база тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилериниң дараазында соңгулдаларын чорударынга күштүг болур.

5. Бир эвес бо Хоойлу "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң база референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлу-биле, федералдыг өске-даа хоойлулар-биле, Россия Федерациязының чурттар аразында керээлери-биле чөрүжүп турар, чок-ла болза ында ук хоойлуларда көрдүнген дүрүмнер чок болур болза, ол таварылгада федералдыг соңгулда эргезиниң болгаш Россия Федерациязының чурттар аразында керээлериниң принциптерин болгаш норма-чижектерин дорту-биле ажыглаар.

4 чүүл. **Бо Хоойлуда ажыглаттынып турар кол-кол терминнер**

Бо Хоойлуда дараазында кол-кол терминнер ажыглаттынып турар: суртаал материалдары — соңгулда бетиниң суртаалы шынарлыг болгаш соңгулда кампаниязының үезинде хөйү-биле тарадырынга, чонга таныштырарынга көрдүнген парлалга, аудиовизуалдыг болгаш өске-даа материалдар;

соңгулда мурнунуң суртаалы — Россия Федерациязының идепкейлиг соңгулда эргелиг хамаатыларының, бүрүткеткен кандидаттарның, соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының, хөй-ниити каттыжыышкыннарының соңгукчуларны депутаттарның соңгулдаларынга киржиринче, а ол ышкаш ол-бо кандидат дээш бадылаарынче азы оларга удур бадылаарынче кыйгырар сорулгалыг болгаш кыйгырып турар ажыл-чорудулгазы;

соңгулдалар – тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдалары;

кандидатты депшидери – соңгукчунуң бодун боду депшидериниң, соңгукчунуң, соңгукчуларның (соңгукчулар бөлүүнүң), соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының муниципалитет тургузуунуң баштыңының албан-дужаалынга кандидатты тодарадырынга эгелээшкини, а ол ышкаш айыттынган эгелээшкинни деткиири-биле соңгукчуларның хол үжүүн чыыры;

соңгулда эргелериниң магадылалдары – хамаатыларның соңгулда эргелериниң эрге-хоойлу, организастыг, информастыг болгаш өске-даа хандырылгазы;

соңгулдалар хүнү — календарылыг дыштаныр хүн, ол хүннүң дургузунда соңгулда участоктарынга соңгукчуларның ниити бадылаашкынын чорудар;

соңгукчу – Тыва Республиканың девискээринде доктаамал азы кол нуруузунда чурттап турар болгаш федералдыг хоойлуларынга дүүштүр идепкейлиг соңгулда эргелиг Россия Федерациязының хамаатызы;

соңгулда кампаниязы –төлээлеткен органның, чок-ла болза албан-дужаалдыг кижиниң, соңгулда комиссиязының соңгулдаларны эрттириериниң дугайында шиитпирин албан езузу-биле парлаан хүнден соңгулдаларның түңнелдерин албан езузу-биле парлаан хүнге чедир үе;

соңгулда комиссиялары — "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң база референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлуда, федералдыг өске-даа хоойлуларда, бо Хоойлуда болгаш Тыва Республиканың өске-даа хоойлуларында доктаадып тургусканы чурумга болгаш хуусааларга үндезилеп тургускан, Тыва Республиканың девискээринге Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң боттанылгазын хандырар, муниципалитет тургузуунуң баштыңының соңгулдаларының белеткелин болгаш эрттирилгезин организастаар хүлээлгелиг коллегиалдыг органнар;

хамаатыларның соңгулда эргелери — Тыва Республиканың девискээринге Россия Федерациязының хамаатыларының тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизин соңгуур (идепкейлиг соңгулда эрге) база ук албан-дужаалга соңгудар (идепкей чок соңгулда эрге), ооң иштинде кандидаттарның депшидилгезинге, соңгулда мурнунуң суртаалынга, соңгулдаларның эрттирилгезин, соңгулда комиссияларының ажылын хайгааараарынга, ооң иштинде бадылаашкынның түңнелдерин, соңгулдаларның түңнелдерин тодарадырынга, а ол ышкаш өске-даа соңгулда ажыл-хемчеглеринге киржир конститусчу эргелер;

соңгулда округу – бо Хоойлуга дүүштүр тургустунган девискээр, хамаатылар ол девискээрден тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизин соңгуур;

кандидат — бо Хоойлуда тургустунган чурум езугаар тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң албан-дужаалын дорт соңгулдаларның аргазы-биле ээлээринче кордакчы кылдыр депшиттирген кижи;

депутатка бүрүткеткен кандидат (бүрүткеткен кандидаттар) – хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязының муниципалитет тургузуунуң уставында көрдүнген болгаш дорт соңгулдаларның аргазы-биле ээлээр тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң албан-дужаалынга кандидат кылдыр бүрүткээн кижизи;

хайгааракчы – бо Хоойлуда көрдүнген чурум езугаар бүрүткеткен кандидаттың томуйлааны база бадылаашкынның чорудулгазын, бадылаашкынның саналгазын болгаш соңгулдалар үезинде соңгулда комиссиязының өске-даа ажыл-чорудулгазын хынаарынга, соңгулда комиссиязының бадылаашкынның түңнелдерин база соңгулдаларның түңнелдерин шын тодарадып турарын хынаарынга төлээлеттирген кижизи;

кадагааты (чурттар аразының) хайгааракчы — кадагааты азы делегей организациязын төлээлеп, хоойлунуң доктаадып тургусканы чурумга дүүштүр соңгулдаларның белеткелиниң болгаш эрттирилгезиниң хайгааралын боттандырар эргелиг кижи;

соңгулда каттыжыышкыннары – уставында быжыглаттынган кол-кол сорулгаларының бирээзинге кандидаттарны депшидип база оларның соңгулда мурнунуң суртаалын чорудуп тургаш, соңгулдаларга киржир политиктиг хөйниити каттыжыышкыны (политиктиг партия, политиктиг организация, политиктиг шимчээшкин);

соңгулда блогу — соңгулдаларга кады киржирин күзээн ийи болгаш оон хөй соңгулда каттыжыышкыннарының эки тура каттыжыышкыны. Соңгулда блогунуң эргелери соңгулда каттыжыышкынныбиле дөмей болур.

5 чүүл. **Тус черниң бот-башкарылгазының соңгудар албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларын эрттириериниң албан болуру**

Тус черниң бот-башкарылгазының төлээлекчи органының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилерин чурттакчы чон азы тус черниң бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутаттары бодунуң составындан соңгуп алыры, бир эвес ону муниципалитет тургузуунуң уставы-биле көрдүнген болза, ыяап-ла албан болур болгаш "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң база референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" федералдыг хоойлу-биле дүүштүр бо Хоойлу-биле, Тыва Республиканың соңгулдалар дугайында өске-даа хоойлулар-биле доктаадып айыткан чурум-биле эрттирер.

II КЕЗЕК
ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ СОҢГУЛДАЛЫГ АЛБАН-ДУЖААЛДЫГ КИЖИЛЕРИН ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ ШУУТ ДОРТ СОҢГУУРУ

II эге.
ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА СОҢГУУРУ ТУС ЧЕРНИҢ БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ СОҢГУЛДАЛЫГ АЛБАН-ДУЖААЛДЫГ КИЖИЛЕРИН ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ СОҢГУП АЛЫРЫНЫҢ КОЛ-КОЛ ПРИНЦИПТЕРИ

6 чүүл. **Тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилерин чурттакчы чон соңгуп турда, оларның соңгулдаларын эрттирери**

1. Тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилерин чурттакчы чоннуң шуут боттары соңгуур соңгулдаларны эрттирерин Тыва Республиканың Чазак Даргазы чарлаар.

2. Бадылаашкынны тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң бүрүн эргелериниң хуусаазы төнгенииниң соонда, бирги воскресеньеде, эрттирерин чарлаар. Бадылаашкынны байырлал хүнүнде эрттирбес. Соңгулдаларны эрттирер воскресенье байырлал хүнүнге таварышкан таварылгада, соңгулдаларны дараазында воскресеньеде эрттирер.

3. Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларны эрттирерин чарлаар дугайында чарлыын соңгулда-

ларга чедир 90 хонуктан орай эвесте, а бир эвес тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан таварылгада, чарлыкты соңгулдаларга чедир 70 хонук артканда, хүлээп алган турар ужурлуг.

4. Тыва Республиканың Чазак Даргазы беш хонук хуусааның дургузунда соңгулдаларны томуйлаарының дугайында шиитпирни албан езузу-биле парлаарын хандырар.

5. Бир эвес Тыва Республиканың Чазак Даргазы доктаадып тургускан хуусааларда соңгулдаларны томуйлаваан, чок-ла болза тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизи бодунуң бүрүн эргелериниң күүселдезин хуусаа бетинде соксаткан турда доктаадып тургускан чурумга дүүштүр соңгулдаларны томуйлаваан таварылгаларда, соңгулдаларны девискээр соңгулда комиссиязы тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң бүрүн эргелери доозулган айның соонда, дараазында айның бирги азы ийиги воскресеньезинде, тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан хүнден үш ай эрткенде, бирги азы ийиги воскресеньеде, эрттирер. Девискээр соңгулда комиссиязының соңгулдаларны томуйлаарының дугайында шиитпирин соңгулдаларга чедир 120 хонуктан эрте эвесте, ынчалза-даа 90 хонуктан орай эвесте парлаар.

6. Бир эвес Тыва Республиканың Чазак Даргазы, чок-ла болза хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязы тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң соңгулдаларын доктаадып тургускан хуусаада томуйлаваан, а ол ышкаш бир эвес хамаарышкан соңгулда комиссиязы чок база ону бо Хоойлуда көрдүнген чурум езугаар хевирлеп тургузары болдунмас таварылгаларда, соңгулдаларны соңгукчуларның, соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының, тус чер бот-башкарылга органнарының, прокурорнуң киирген кыйгырыын езугаар ниити юрисдикцияның чогуур суду томуйлаар. Бо таварылгада соңгулдаларны түр соңгулда комиссиязы организастаар болгаш эрттирер, ук соңгулдаларны белеткээр болгаш эрттирер хүлээлгелиг, 15-тен эвээш эвес кежигүннүг ындыг комиссияны бо Хоойлунуң 13 чүүлүнде доктаадып тургускан соңгулда комиссияларының составынга хамаарышкан негелделерни сагывышаан, судтуң шиитпириниң хоойлу езугаар күштүг болуп кирген хүнүнден 7 хонуктуң дургузунда Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы хевирлеп тургузар.

7 чүүл. **Тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң соңгулдаларының талазы-биле соңгулда округу**

Тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң соңгулдаларын муниципалитет тургузуунуң бүгү девискээрин ээлеп турар округка чорудар.

8 чүүл. **Хамаатыларның соңгулдаларга киржилгезиниң принциптери**

1. Тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилерин Россия Федерациязының Тыва Республиканың девискээринде доктаамал азы кол нуруузунда чурттап турар хамаатылары (моон ыңай – хамаатылар) бүгү-ниитиниң дең болгаш дорт соңгулда эргезиниң үндезинингe чажыт бадылаашкын-биле соңгуур.

2. Хамаатының соңгулдаларга киржилгези хостуг болгаш эки тура-биле болур. Кым-даа хамаатыны соңгулдаларга киржиринче азы киришпезинче албадаар, а ол ышкаш ооң тура-соруунуң хостуг шилилге кылырынга доктар-шаптараазын кылыр эрге чок.

4. Соңгулдаларны белеткеп база эрттирип, бадылаашкыннарның санын болгаш соңгулдаларның түңнелдерин тодарадып турар үеде, соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазын ажык-чарлыг байдалга боттандырар.

9 чүүл. **Соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының соңгулдаларга киржилгезиниң принциптери**

1. Соңгулда каттыжыышкыннары, соңгулда блоктары бо Хоойлуда доктаадып тургускан чурум езугаар соңгулдаларга дең үндезинниг киржир.

2. Соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының оларның соңгулдаларга киржилгези-биле холбашкан шиитпирлерин демниг үндезинге хүлээп алыр.

10 чүүл. **Хамаатының соңгулда эргелери**

1. Бадылаашкын хүнүнде 18 хар четкен болгаш хамаарышкан муниципалитет тургузуунуң девискээринде доктаамал азы кол нуруузунда чурттап турар Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң соңгуулур, а ол ышкаш хоойлуда көрдүнген болгаш хоойлу-дүрүмге дүүштүр чоруттунуп турар өске-даа соңгулда ажыл-хемчеглеринге киржир эргелиг.

2. Бадылаашкын хүнүнде 21 хар четкен Россия Федерациязының идепкейлиг соңгулда эргелиг хамаатызы тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң албан-дужаалынга соңгуттуруп болур.

3. Хамаатыларның доктаамал азы кол нуруузунда чурттап турар черииң девискээринге соңгулдаларны эрттирип турар үеде, хамаатының ооң девискээринден дашкаар турганы ооң соңгулдаларга киржир эргезин казыырынга барымдаа болбас.

4. Россия Федерациязының хамаатызының соңгуурунга база соңгуттурарынга ооң хиндии, язы-сөөгү, дылы, ук-ызыгууру, өнчү-хөреңгизи болгаш албан-дужаал талазы-биле байдалы, чурттап турар чери, шажын-чүдүлгеге хамаарылгазы, үзел-көрүжү, хөй-ниити каттыжыышкыннарынга хамаарылгалыы болгаш өске-даа байдалдар барымдаа болбас.

5. Бот-башкарныр шинээ чок деп судтуң санааны азы судтуң шиитккелин езугаар хосталгазын казыдып шиитгирген, хоругдал черинде турар хамаатылар соңгуур болгаш соңгудар эрге чок.

6. Хамаатылар соңгулдаларга дең байдалдыг киржир.

7. Хамааты соңгулдаларга кандидат дээш азы аңаа удур дорт бадылаар.

8. Хамаатыларның тура-соруунуң хостуг шилилгезин контрольдаарын болдурбазы-биле соңгулдаларда бадылаашкынны чажыт байдалга эрттирер.

11 чүүл. **Кандидаттарны депшидер эрге**

Тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң албан-дужаалынга кандидаттарны (моон ыңай – кандидаттар) хамаарышкан соңгулда округунуң соңгукчулары база олар боттарын боттары депшидип болур. Кандидаттарны ол ышкаш соңгулда каттыжыышкыннары болгаш соңгулда блоктары база депшидип болур.

III эге.
СОҢГУЛДА КОМИССИЯЛАРЫ

12 чүүл. **Соңгулда комиссияларының соңгулдаларны белеткээри болгаш эрттирери. Соңгулда комиссияларының системазы болгаш эрге-байдалы**

1.Соңгулдаларның белеткелин болгаш эрттирилгезин, хамаатыларның соңгулда эргелериниң камгалалының хандырылгазын база оларның сагылгазының контролюн девискээр соңгулда комиссияларынга оларның баш миннир айтырыгларының иштинге онаар.

2. Соңгулдаларны белеткеп база эрттирип турар үеде соңгулда комиссиялары боттарының баш миннир айтырыгларынга күрүне эрге-чагырга органнарындан болгаш тус чер бот-башкарылга органнарындан хамаарылга чок болур.

3. Бо Хоойлунуң доктаадып тургусканы соңгулда комиссияларының боттарының баш миннир айтырыгларының иштинге хүлээп алган шиитпирлери болгаш актылары тус чер бот-башкарылга органнарынга, кандидаттарга, бүрүткеткен кандидаттарга, соңгулда каттыжыышкыннарынга, соңгулда блоктарынга, хөй-ниити каттыжыышкыннарынга, организацияларга, албан-дужаалдыг кижилерге, соңгукчуларга албан күүселделиг болур.

4. Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларын:

Тыва Республиканың кожууннарының, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларының, кожууннарының (районнарының) девискээр соңгулда комиссиялары;

участок соңгулда комиссиялары белеткээр болгаш эрттирер.

5. Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы бо Хоойлунуң 14 чүүлүнде быжыглаттынган бүрүн эргелериниң иштинге тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларын белеткээринге база эрттиреринге деткимче көргүзер.

6. Соңгулда комиссиязының тус чер бот-башкарылга органнары-биле чөпшээрешкени кыйгырыынга үндезилеп, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының хүлээп алганы шиитпирин езугаар, девискээр соңгулда комиссиязы янзы-бүрү деңнелдиң соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер бүрүн эргелерни капсырлап болур.

Бүрүн эргелерни капсырлап турда, бо Хоойлунуң нормалары күрүне эрге-чагыргазының органнарынче соңгулдаларның дугайында чогуур хоойлуларның нормаларының соңгулда комиссияларының хевирлээшкини-биле, соңгулда комиссияларының соңгулдаларның белеткелин болгаш эрттирерин хандырары-биле, бадылаашкынның чорудулгазы болгаш соңгукчуларның бадылаашкыннарының санаашкыны-биле холбашкан кезээ-биле чөрүжүп турар болза, соңгулда комиссиялары күрүне эрге-чагыргазының органнарынче соңгулдаларның дугайында хоойлуларның нормаларын удуртулга болдурар ужурлуг.

7. Үстүнде турар соңгулда комиссиязының бодунуң баш миннир айтырыгларының иштинге хүлээп алганы шиитпирлери адааңда турар соңгулда комиссияларынга албан күүселделиг болур.

8. Соңгулда комиссиязының федералдыг конституссчу хоойлуларга, федералдыг хоойлуларга азы Тыва Республиканың хоойлуларынга чөрүжүп турар, чокла болза доктаадып тургускан бүрүн эргелерни арттыр ажыглап хүлээп алган шиитпирин үстүнде турар соңгулда комиссиязы азы суд күш чок болдурар.

13 чүүл. **Девискээр соңгулда комиссияларын тургузарының чуруму**

Девискээр соңгулда комиссияларын тус черниң төлээлекчилер органнары соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының, хөй-ниити каттыжыышкыннарының, соңгукчуларның чурттап, ажылдап, өөренип турар черииң аайы-биле соңгукчуларның хуралының эрткен чыыштың бадылаар эргелиг 5 – 15 санныг кежигүннери составтыг соңгулда комиссияларының соңгулдаларга чедир 80 хонуктан орай эвесте саналдаарынга үндезилээш, тус черниң бот-башкарылгазының төлээлекчи органнары тургузар.

Тус черниң бот-башкарылгазының төлээлекчи органы Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазында фракцияларлыг соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының тус-тузунда кирген саналдарынга, а ол ышкаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарында фракцияларның соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының тус чер башкарылгазының төлээлекчи органнарынга кирген саналдар ындыг арганы берип турар болза, кирген ол саналдарга үндезилээш, девискээр соңгулда комиссиязының составының үштүң бир кезээнден эвээш составы тус черниң бот-башкарылгазының төлээлекчи органын тургузар хүлээлгелиг.

2. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының, тус черниң бот-башкарылгазының төлээлекчи органының бүрүн эргелери хуусаа бетинде доозулган таварылгада, соңгулда комиссиязының составының дугайында саналдар киирер эрге Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазында, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарында, тус черниң бот-башкарылгазының төлээлекчи органында сөөлгү чыыжын депутат фракцияларлыг соңгулда каттыжыышкыннарынга, соңгулда блоктарынга хевээр артар.

3. Тус черниң бот-башкарылга органнарында муниципалитет албан-ажылының албан-дужаалында ажылдап турар кижилер күрүне албан-хаакчыттары болгаш девискээр соңгулда комиссиязының кежигүннериниң ниити санының үштүң бир кезээнден хөй бооп болбас.

14 чүүл. **Участок соңгулда комиссияларын тургузарының чуруму**

1. Участок соңгулда комиссияларын тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органы соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының, хөй-ниити каттыжыышкыннарының, соңгукчуларның чурттап, ажылдап, албан хаап, өөренип турар черлериниң аайы-биле хуралдарының санал-оналдарынга үндезилеп, соңгулда участоктарын тургускаанының соонда, 3 хонуктан орай эвесте бадылаар эргелиг 5-15 кежигүннерлиг кылдыр тургузар.

Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органы соңгулда комиссияларының кежигүннериниң үштүң биринден эвээш эвес кезиин Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазында фракцияларлыг соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктары бүрүзүнден кирген санал-оналдарга, а ол ышкаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарында, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органында фракцияларлыг соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының киирген санал-оналдарынга үндезилеп томуйлаар хүлээлгелиг. Бо таварылгада соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктары бүрүзүнден бирден хөй эвес төлээни томуйлап болур.

2. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан таварылгада, соңгулда комиссиязының составының дугайында санал-онал киирер эрге Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарынга, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының сөөлгү чыыжынга фракцияларлыг турган соңгулда каттыжыышкыннарынга, соңгулда блоктарынга хевээр артар.

3. Күрүне албан-хаакчылары болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарында муниципалитет албанының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилер соңгулда комиссияларының кежигүннериниң ниити санындан үштүң биринден хөй турбас ужурлуг.

15 чүүл. **Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының бүрүн эргелери**

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы: соңгулда комиссияларынга организас-техниктиг болгаш методиктиг дузаны чедирер;

тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларының түңнелдерин түңнээр;

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлуга, бо Хоойлуга, Тыва Республиканың өске-даа хоойлуларынга дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандырар.

16 чүүл. **Девискээр соңгулда комиссиязының бүрүн эргелери**

1. Тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларының талазы-биле девискээр соңгулда комиссиязы:

хамаарышкан девискээрге соңгулдаларның организациязынга контрольду боттандырар;

соңгулда участоктарынга соңгукчулар даңзызын тургузар;

участок соңгулда комиссияларының ажылын удуртур, ук комиссияларның шиитпирлеринге база хөделиишкиннеринге (хөделиишкин кылбаанынга) хамаарышкан билдириишкиннерни болгаш хомудалдарны чугаалажып көөр база ук билдириишкиннерниң, хомудалдарның талазы-биле барымдаалыг шиитпирни хүлээп алыр;

соңгулда блоктарын бүрүткээр;

соңгулда участоктарының чаңгыс аай дугаарлаашкынын тургузар;

тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң албан-дужаалынга кандидаттарның дугайында сан-медээни парлаар;

тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң албан-

дужаалынга кандидаттарны база оларның бүзүреттирген кижилерин бүрүткээр, оларга доктаадып тургускан үлегермайыктың шынзылгазын тыпсыр;

тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң албан-дужаалынга бүрүткеткен кандидаттарның дугайында сан-медээни парлаар;

бо Хоойлунуң, Тыва Республиканың өске-даа хоойлуларының доктаадып тургусканы бүгү кандидаттарга, бүрүткеткен кандидаттарга соңгулда мурнунуң ажыл-чорудулгазының негелделериниң сагылгазын боттандырар;

тус чер бот-башкарылга органнарының соңгулдаларны белеткээри база эрттирери-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле дыңнадыын дыңнаар;

соңгулдаларны белеткээринге база эрттиреринге үндүрүп бергени акша-хөреңгилерни таарыштыр ажыглаар, участок соңгулда комиссияларының аразынга үлээр, айыттынган акша-хөреңгилерниң көрдүнген сорулгаларга шын ажыглалын контрольдаар;

бадылаашкынны белеткээриниң болгаш эрттиреринің материал-техниктиг хандырылгазының айтырыгларын чугаалажып сайгарар;

соңгулда бюллетенииниң үлегермайын болгаш сөзүглелин бадылаар;

соңгукчуларның даңзызынче киирип турар сан-медээлерни тодарадырының талазы-биле участок соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазын уштап-баштаар;

соңгукчулар даңзызының, соңгулда комиссияларының бадылаашкын протоколдарының болгаш өске-даа соңгулда документилериниң, а ол ышкаш соңгулда хааржактарының үлегер-майыктарын, соңгулда документилерин шыгжаарының болгаш архивче дамчыдып бээриниң чурумун доктаадып тургузар;

соңгулда бюллетеньнерин, соңгулда документилериниң бланкаларын кылыр болгаш участок соңгулда комиссияларын ук документилер-биле хандырар;

соңгулда участоктарынга турар бадылаашкын хааржактарының санын тодарадыр;

соңгулда комиссияларының оран-савазынга хуусаа бетинде бадылаашкынны организастаар;

соңгулдаларның түңнелдерин тодарадыр болгаш соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында сан-медээни хамаарышкан соңгулда комиссиязынче чорудар, соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында ниити сан-медээни база участок соңгулда комиссияларының бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдарында сан-медээни бо Хоойлуда доктаадып тургускан чурумга болгаш хуусааларга дүүштүр парлаар;

тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалынга соңгуттурган кижиге ооң соңгуттурганының дугайында шынзылганы тыпсыр;

бо Хоойлуга дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандырар.

2. Девискээр соңгулда комиссияларының бүрүн эргелери тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң дараазында соңгулдаларын эрттирери-биле чаа составтыг девискээр соңгулда комиссиязын хевирлеп тургускан үезинден эгелеп соксаар.

17 чүүл. **Участок соңгулда комиссиязының бүрүн эргелери**

1. Участок соңгулда комиссиязы:

чурттакчы чонга участок соңгулда комиссиязының турар черииң база участок соңгулда комиссиязының телефонунуң дугаарын, ажылдаар шагының дугайында, а ол ышкаш бадылаашкынның хүнүн болгаш ооң болур черииң дугайында медээлеп дыңнадыр;

соңгулда участоктарының аайы-биле соңгукчуларның даңзызынче киирип турар сан-медээни тодарадыр, даңзыны соңгукчуларга таныштырар, ук даңзыда частырыгларның база тода эвес чүүлдерниң дугайында билдириишкиннерни сайгарып көөр болгаш ынаар чогуур өскерилгелерни киириниң дугайында шиитпирни хүлээп алыр;

бажың-балгаттың, бадылаашкын хааржактарының болгаш өске-даа дериг-херекселдерниң бадылаашкынга белеткелин хандырар;

девискээр соңгулда комиссиязындан алган медээлер езугаар соңгукчуларга бүрүткеткен кандидаттар дугайында дыңнадырын хандырар;

соңгулда участогунуң девискээринге соңгулда мурнунуң суртаалының, соңгулда мурнунуң суртаал материалдарының азып дериириниң сагылгазын контрольдаар;

участок соңгулда комиссиязының оран-савазынга хуусаа бетинде бадылаашкынны, соңгулда участогунга, а ол ышкаш оон дашкаар черлерге соңгулдалар хүнүнде бадылаашкынны организастаар;

бадылаашкынның санаашкынын үндүрүп, соңгулда участогунга бадылаашкынның түңнелдерин тодарадып база бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколду девискээр соңгулда комиссиязынга дамчыдар;

бодунуң бүрүн эргелериниң иштинге бадылаашкынның белеткели болгаш организациязы-биле холбашкан айтырыгларлыг билдириишкиннерни база хомудалдарны сайгарып көөр болгаш оларның талазы-биле барымдаалыг шиитпирни хүлээп алыр;

бо Хоойлуга дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандырар.

2. Бир эвес үстүнде турар соңгулда комиссиязынга ук участок соңгулда комиссиязының хөделиишкиннериниң (хөделиишкин кылбаанының) түңнелинде болдунган бадылаашкын чурумунуң, бадылаашкын санаашкынының чурумунуң хажыдыышкыннарынга хамаарышкан хомудалдар болгаш удурланыышкыннар кирбээн, а ол ышкаш айыттынган фактыларга хамаарыштыр суд сайгарылгазын чорутпайн турар болза, участок соңгулда комиссиязының бүрүн эргелери соңгулдаларның түңнелдерин албан езузу-биле парлаан хүнден 10 хонук болгаш, доостур. Бадылаашкынның түңнелдерин хомудап азы аңаа хамаарыштыр удурланыышкынны киирген таварылгада, участок соңгулда комиссиязының бүрүн эргелери хомудалдың, удурланыышкынның алыс утказынга хамаарыштыр төнчү шиитпирни үстүнде турар соңгулда комиссиязы азы суд үндүрген соонда, доостур.

18 чүүл. **Соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүүң эргебайдалы**

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутаттары, күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының депутаттары, күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилери, судьялар, кандидаттар, бүрүткеткен кандидаттар, оларның бүзүреттирген кижилери, соңгукчулар бөлүктериниң болгаш кандидаттарны депшиттирген соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының төлээлери, соңгулда комиссияларының чөвүлээр эргелиг кежигүннери, кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның ашак-кадайлары болгаш оларның чоок төрелдери, кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның дорт чагыргазының адаанда турар кижилер соңгулда комиссияларының бадылаар эргелиг кежигүнү болбас.

2. Бо Хоойлуда "дорт чагырткан" деп билигни удуртукчу биле аңаа чагырткан ажылдакчының аразында албанның харылзаалары, ол харылзааларның иштинге биргизи сөөлгүзүнге хамаарыштыр чагырып, айтыышкын бээр эргелии, өскээр чугаалаарга, аңаа чагырткан ажылдакчыны ажылга хүлээп алыр болгаш үндүрери азы албан-дужаалдың бүрүн эргелериниң иштинге ажылдакчыга күүседири албан дужаал, айтыышкынарны бээри, аңаа хамаарыштыр шаңналмактал болгаш торгаал хемчеглерин алыры деп тайылбырлап турар.

3. Соңгулда комиссиязының кежигүнү өске соңгулда комиссиязының кежигүнү болган туруп болбас.

4. Соңгулда комиссияларының бадылаар эргелиг кежигүннериниң бүрүн эргелериниң хуусаазы ук соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин соксатканы-биле чергелештир доостур.

5. Соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүн, ооң бүрүн эргелери төнгелекте, соңгулда комиссиязының кежигүнүнүң албан-хүлээлгелериндең ону томуйлаан органның шиитпири-биле дараазында таварылгаларда хостаар:

соңгулда комиссиязының кежигүнү бодунуң бүрүн эргелерин дүжүрер дугайында бижимел билдириишкин киргенде;

соңгулда комиссиязының кежигүнүнүң Россия Федерациязының хамаатызы эргезин чидиргенде;

соңгулда комиссиязының кежигүнүнге хамаарыштыр судтуң буруудаткан шиитпири-биле бот-башкарып шыдавас, бот-башкарыры кызыгаарлыг, шуут читкен азы өлген деп санаан таварылгада;

соңгулда комиссиязының кежигүнү өлгенде;

хамаарышкан соңгулда комиссиязының киирген барымдааларынга үндезилеп, суд соңгулда комиссиязының кежигүнүн бодунуң албан-хүлээлгелерин доктаамал күүсетпейн турар деп санаанда;

бо чүүлдүң 1 болгаш 2 пунктуларында көрдүнген үндезин-барымдаалар илереп келгенде.

6. Соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүнүң бүрүн эргелери бо Хоойлунуң 24 чүүлүнге дүүштүр соңгулда комиссиязын тараткан таварылгада база доостур.

7. Соңгулда комиссиязының кежигүнүн томуйлаан орган үстүнде байдалдарның ужурундан үнүп чоруй барган кежигүннүң орнунга чаа кежигүннү, бо Хоойлунуң доктаадып тургускан негелделерин сагып, кежигүннүң үнген хүнүнүң соонда, бир айдан орай эвесте хуусаада томуйлаар.

8. Соңгулдаларны белеткээр база эрттирер үеде соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүн чиңгине ажылындан хостаан таварылгада, чиңгине ажылдап турар черинге ооң ортумак шалыңын хевээр арттырар. Соңгулдаларны белеткээр база эрттирер үеде чиңгине ажылындан хостаткан соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүнге күш-ажылдың немелде төлевирин соңгулдаларны эрттиреринге үндүрүп берген акша-хөреңгилерниң күсели-биле муниципалитет тургузуунуң соңгулда комиссиязының доктаадып тургусканы чурум болгаш хемчээл езугаар чорудар.

9. Соңгулдаларны эрттирип турар үеде соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүн Тыва Республиканың прокурорунуң чөпшээрели чокка кеземче харыысалгазынга, судтуң шиитпири-биле онаар административтиг хемчегге онаавас.

10. Соңгулдаларны эрттирип турар үеде соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү администрацияның (ажыл берикчизиниң) инициативазы-биле ажылындан үндүрткен азы ооң чөпшээрели чокка өске ажылче шилчиттирген туруп болбас.

19 чүүл. **Соңгулда комиссияларының чөвүлээр эргелиг кежигүннерин томуйлаарының чуруму база оларның бүрүн эргелериниң хуусаазы**

1. Хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязы кандидатты бүрүткээн соонда, ук кандидат ону бүрүткээн соңгулда комиссиязынга болгаш ук округтуң адаанда турар соңгулда комиссияларынга чөвүлээр эргелиг бир-бир комиссия кежигүннерин томуйлаар эргелиг.

2. Соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүнү соңгулда бюллетеньнерин үлээр, соңгулда бюллетеньнерин сорттаарынга база санаарынга киржир, бадылаашкын түңнелдериниң дугайында, соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында протоколдарны тургузар эргеден аңгыда, хамаарышкан соңгулда комиссиязының баш миннир айтырыынга хамаарышкан шиитпирни бадылап хүлээп алырынга киржир эргеден болгаш соңгулда комиссиязының шиитпиринге ат салыр эргеден аңгыда, соңгулдаларны белеткээр болгаш эрттирер айтырыгларга соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүнүң бүгү долу эргелерин эдилээр.

3. Соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүнүнүң ажыл-чорудулгазы хамаарышкан соңгулда комиссиязы бүрүткеткен кандидаттан соңгулда комиссиязының кежигүнүн томуйлаарының дугайында билдириишкинни алган үеден эгелээр, ук билдириишкинге бүрүткеткен кандидат соңгулда комиссиязының кежигүнүнүң фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген чылын (18 харлыг болза, ай, хүнүн немей), ажылдап турар черин болгаш албан-дужаалын, ажыл-херээниң хевирин болгаш чурттап турар черин айтыр.

4. Соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүннерин томуйлаан кандидаттар депутатка соңгуттурган таварылгада, кежигүннерниң бүрүн эргелери олла органче дараазында соңгулдаларга кандидаттарны бүрүткээриниң төнчүзүнге чедир уламчылаар; соңгулда комиссияларының чөвүлээр эргелиг арткан кежигүннериниң бүрүн эргелери ук соңгулда кампаниязының иштинге хамаарышкан девискээрге чоруттунган бадылаашкынның бүгү хевирлериниң талазы-биле соңгулдаларның түңнелдерин албан езузу-биле парлаанының соонда, 30 хонук эрткенде, доостур.

5. Соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүнүнүң бүрүн эргелерин соңгулда комиссиязының ук кежигүнүн томуйлаан кижиниң шиитпири-биле соксадып, ук бүрүн эргелерни өске кижиге дамчыдып берген туруп болур.

20 чүүл. **Соңгулда комиссияларының кежигүннериниң бүрүн эргелери**

1. Соңгулда комиссиязының бадылаардаа, чөвүлээр-даа эргелиг кежигүнү:

хамаарышкан соңгулда комиссиязының хуралдарының дугайында баш бурунгаар дыңнаан турар;

соңгулда комиссиязының хуралдарынга чүве чугаалаар, хамаарышкан соңгулда комиссиязының эргезинге кирип турар айтырыглар талазы-биле саналдарны киирер, оларның талазы-биле бадылаашкынны чорударын негээр эргелиг;

хуралдың өске киржикчилеринге хүн чурумунга дүүштүр айтырыгларны салыр болгаш оларның алыс утказының талазы-биле харыыны алыр эргелиг;

хамаарышканы болгаш адаанда турар соңгулда комиссияларының кандыг-даа документилери болгаш материалдары-биле (ооң иштинде соңгукчуларның даңзызы, соңгулда бюллетеньнери-биле), машина дузазы-биле номчуур сөзүглел эдилекчилеринде кадагалаттынган документилер база материалдар-биле таныжар, ук документилер болгаш материалдарның хоолгазын (соңгукчулар даңзызы, ат салган хуудустар болгаш соңгулда бюллетеньнеринден аңгыда) алыр, ук хоолгаларны шынзыдып бээрин (машина дузазы-биле номчуур сөзүглел эдилекчилеринде документилерниң хоолгаларындан аңгыда) негээр эргелиг;

соңгулда комиссиязының шиитпирлерин болгаш хөделиишкиннерин (хөделиишкин кылбаанын) үстүнде турар хамаарышкан соңгулда комиссиязынга азы судка хомудаар эргелиг;

хоойлуларга дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандырар эргелиг.

2. Соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүнү соңгулда бюллетеньнерин үлээр, соңгулда бюллетеньнерин сорттаарынга база санаарынга киржир, бадылаашкын түңнелдериниң дугайында, соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында протоколдарны тургузар эргеден аңгыда, хамаарышкан соңгулда комиссиязының баш миннир айтырыынга хамаарышкан шиитпирни бадылап хүлээп алырынга киржир эргеден болгаш соңгулда комиссиязының шиитпиринге ат салыр эргеден аңгыда, соңгулдаларны белеткээр болгаш эрттирер айтырыгларга соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүнүң бүгү долу эргелерин эдилээр.

21 чүүл. **Соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазын организастаары**

1. Соңгулда комиссиязының ажыл-чорудулгазын ниити демниг боттандырып чорудар.

2. Соңгулда комиссиязының баштайгы хуралын ону хевирлеп тургусканының соонда, 3 хонуктан орай эвесте чыылдырар.

Соңгулда комиссиязы, бир эвес ооң составы кежигүннерниң ниити санының үштүң ийизинден эвээш эвес кылдыр хевирлеттингенде, ажылын эгелээр бүрүн эргелиг.

3. Соңгулда комиссиязының даргазын, даргазының оралакчызын болгаш секретарын комиссияның баштайгы хуралынга соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннериниң аразындан чажыт бадылаашкын-биле соңгуур.

4. Соңгулда комиссиязының хуралдарын соңгулда комиссиязының календарылыг ажыл планынга дүүштүр ооң даргазы азы ооң даалгазы-биле соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы, а ол ышкаш соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннериниң үштүң

биринден эвээш эвезиниң негээни-биле чыылдырар.

5. Соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү соңгулда комиссиязының бүгү хуралдарынга олуржур хүлээлгелиг.

6. Соңгулда комиссиязының хуралы, бир эвес аңаа соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннериниң хөй нуруузу киришкен болза, бүрүн эргелиг болур.

7. Соңгулда комиссиязының даргазын, даргазының оралакчызын болгаш секретарын соңгуур дугайында, соңгулдаларны белеткээр болгаш эрттиреринiң саң-хөө хандырылгазының айтырыгларының талазы-биле, кандидаттарны бүрүткээр дугайында, кандидаттарның бүрүткелин соксадыр дугайында, бадылаашкын түңнелдериниң дугайында азы соңгулдалар түңнелдериниң дугайында, соңгулдаларны болбаан азы күш чок деп санаанының дугайында, катап бадылаашкыны эрттиреринiң дугайында, адаанда турар соңгулда комиссиязының шиитпирин күш чок болдурарының дугайында соңгулда комиссиязының шиитпирлерин бо Хоойлуда көрдүнген таварылгада болгаш чурум езугаар соңгулда комиссиязының хуралынга комиссияның бадылаар эргелиг кежигүннериниң ниити санындан хөй кезииниң бадылааны-биле хүлээп алыр.

8. Соңгулда комиссиязының өске айтырыглар талазы-биле шиитпирлерин хуралга олурушкан соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннериниң ниити санының хөй кезииниң бадылааны-биле хүлээп алыр.

9. Соңгулда комиссиязы шиитпирлерни хүлээп ап турда, "дээш" база "удур" бадылаашкыннарның саны деңнежи берген таварылгада, соңгулда комиссиязының даргазының бадылаашкыны үзе шиитпирлиг болур.

10. Соңгулда комиссиязының бүгү хуралдарын протоколдаар.

11. Соңгулда комиссиязының шиитпирлеринге болгаш протоколдарынга соңгулда комиссиязының даргазы биле секретары ат салыр.

12. **Комиссияның хүлээп алганы** шиитпири-биле чөпшээрешпейн турар соңгулда комиссиязының кежигүнү онза үзел-бодалын бижимел хевир-биле илередир эргелиг, ону ук комиссияга сайгарып көөр, протоколга көргүзер, аңаа кожар болгаш ол дугайын комиссияның даргазы үстүнде турар соңгулда комиссиязынга үш хонук хуусаадан орайтатпайн, а бадылаашкын хүнүнде болгаш ооң соонда хүн доп-дораан дыңнадыр ужурлуг.

22 чүүл. **Соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазының ажык-чарлыы**

1. Хамаарышкан соңгулда комиссиязының бүгү хуралдарынга үстүнде турар соңгулда комиссияларының кежигүннери, девискээр соңгулда комиссиязының бүрүткээн кандидады азы ооң бүзүреттирген кижизи киржир эргелиг. Хуралдарга киржирде айыттынган кижилерге немелде чөпшээрелдиң херээ чок. Хамаарышкан соңгулда комиссиязы айыттынган кижилерни өй-шаанда дыңнадып, оларның хуралдарга киржилгезин хандырар. Хуралдарга оон аңгыда массалыг информация чепсектериниң төлээлери база киржир эргелиг.

2. Соңгулда комиссиязының шиитпирлерин бо Хоойлунуң 40 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган массалыг информация чепсектеринге ук массалыг информация чепсектериниң агар бюджет акшаландырыышкынының акша-хөреңгилериниң күсели-биле парлаар.

3. Соңгулдалар хүнүнде участок соңгулда комиссиязының ажылдап эгелээн үезинден, бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколду үстүнде турар соңгулда комиссиязының хүлээп алганының дугайында дыңнадыгны алганынга чедир, а ол ышкаш соңгукчуларның бадылаашкынын дагын катап санап турар үеде, соңгулда участоктарынга бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган кижилер, а ол ышкаш хайгааракчылар, массалыг информация чепсектериниң төлээлери, кадагааты (чурттар аразының) хайгааракчылар туруп болур эргелиг.

4. Шериг кезээнде, эмнелгеде, санаторийде, дыштанылга бажыңында, истелге изоляторунда болгаш түр хоругдалдың изоляторунда тургустунган соңгулда участогунуң хевирлеп дерээни участок соңгулда комиссиязының орансавазынче, а ол ышкаш ол соңгулда участогунда бадылаашкын өрээлинче соңгулда комиссиязының бүгү кежигүннериниң, хайгааракчыларның, бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган өскедаа кижилериң киирилдезин хандырар ужурлуг.

5. Хайгааракчылар, массалыг информация чепсектериниң төлээлери, кадагааты (чурттар аразының) хайгааракчылар өске соңгулда участоктарынга, кажан олар бадылаашкынның түңнелдерин үндүрүп, соңгулдаларның түңнелдерин тодарадып, бадылаашкынның, соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында чогуур протоколдарны долдуруп, а ол ышкаш соңгукчуларның бадылаашкынын катап санап турда, туруп болур эргелиг.

6. Бүрүткеткен кандидаттың эргеажыктарын төлээлеп турар хайгааракчы кижиниң бүрүн эргелерин бүрүткеткен кандидат бижимел хевир-биле бадыткап, аңаа хайгааракчының фамилиязын, адын, адазының адын, чурттап турар черин, а ол ышкаш ону чорудуп турары соңгулда участогунуң дугаарын, соңгулда комиссиязының адын айтыр. Ук документ паспортту азы ону солуп турар документини көргүскенде, күштүг болур. Хайгааракчыны чорутканының дугайында баш бурунгаар медээлээн херээ чок.

7. Бо чүүлдүң 6 пунктузунда айыттынган документилерни бо чүүлдүң 3 пунктузунда айыттынган үеде участок соңгулда комиссиязынга көргүзүп болур, а девискээр соңгулда комиссиязынга — соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында, ооң иштинде бадылаашкынның катап санаашкыннарының түңнелдериниң дугайында протоколдарны долдурарының талазы-биле ажылдың эгезинден ук ажылдың төнчүзүнге чедир үеде көргүзүп болур.

8. Хайгааракчыларның эргелери:

а) соңгукчуларның даңзызы-биле таныжар;

б) бо чүүлдүң 3 пунктузунда айыткан үеде бадылаашкын хүнүнүң кандыг-даа үезинде хамаарышкан соңгулда участогунуң оран-савазынга турар;

в) соңгукчулар бадылаашкын болуп турар черден өске черге бадылап турда, турар;

г) соңгукчуларның даңзызынче киирген соңгукчуларның санын, соңгулда бюллетеньнериниң санаашкынын хайгааараар, соңгулда участогунда соңгукчуларның бадылаашкынының санаашкынын ырактан хайгааараар болгаш бадылаашкын бюллетенинде бижимелди ырактан номчуп болур байдалдар тургустунган болза, соңгукчуларның бадылаашкынының санаашкынының үезинде долдуртунган-даа, долдуртунмаан-даа соңгулда бюллетенин каракбиле көөр; бо чүүлдүң 3 пунктузунда айыттынган үеде соңгулда комиссиязының бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколду болгаш өске-даа документилерни долдуруп турарын хайгааараар;

д) участок соңгулда комиссиязының даргазынга, а ол чок таварылгада ону солуп турар кижиге бадылаашкынның организациязынга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле саналоналдарын, сагындырыын киирер;

е) участок соңгулда комиссиязының бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколу-биле, а ол ышкаш өске-даа соңгулда комиссияларының бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколу-биле таныжар, айыттынган протоколдарның база аңаа кошкан документилерниң, а ол ышкаш хамаарышкан соңгулда комиссиязынга келген өске-даа документилерниң, чок-ла болза бо чүүлдүң 3 пунктузунда айыттынган үеде айыттынган комиссияларның долдуруп тургусканы документилериниң, ооң иштинде бадылаашкын үезинде турган кижилерниң даңзызының хоолгаларын боду дүжүрүп бижип алыр ийикпе азы хамаарышкан соңгулда комиссиязындан алыр. Хайгааракчының негээни-биле соңгулда комиссиязы айыттынган хоолгаларны бээр азы оларны шынзыдып бээр хүлээлгелиг;

ж) хоойлуда доктаадып тургускан чурум езугаар участок соңгулда комиссиязының хөделиишкиннерин (хөделиишкин кылбаанын) үстүнде турар соңгулда комиссиязынга азы судка хомудаар;

з) хамаарышкан комиссияларга соңгукчуларның бадылаашкынын катап санап турда, аңаа турар эргелиг.

Хайгааракчының эргелериниң боттанылгазы соңгулда ажыл-хемчеглерин саадатпас азы үзе кирбес ужурлуг.

9. Хайгааракчының кылбас ужурлуг чүүлдери:

а) соңгукчуларга соңгулда бюллетеньнерин үлээр;

б) соңгукчунуң дилээ-биле ооң алганы соңгулда бюллетени дээш ат салыр;

в) соңгукчунуң дилээ-биле ооң орнунга соңгулда бюллетенин долдурар;

г) бадылаашкынның чажыт байдалын хажыдып турар хөделиишкин кылыр;

д) соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери соңгулда бюллетеньнериниң санаашкынын чорудуп турда, аңаа дорт киржир;

е) соңгулда комиссиязының ажылынга шаптык кадып турар хөделиишкиннер кылыр;

ж) соңгукчулар ортузунга суртаал чорудар;

з) хамаарышкан соңгулда комиссиязының шиитпирлер үндүрерингe киржир эргези чок.

10. Массалыг информация чепсектериниң төлээлери соңгулда комиссиязының бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколу-биле, а ол ышкаш өске-даа соңгулда комиссияларының бадылаашкын түңнелдериниң азы соңгулдалар түңнелдериниң дугайында протоколдары-биле таныжар, айыттынган протоколдарның база аңаа кошкан документилерниң хоолгаларын боду кылып алыр ийикпе азы хамаарышкан соңгулда комиссиязындан алыр. Массалыг информация чепсээниң төлээзиниң негээни-биле соңгулда комиссиязы бадылаашкын түңнелдериниң дугайында азы соңгулдалар түңнелдериниң дугайында протоколдуң хоолгаларын шынзыдып бээр хүлээлгелиг.

11. Протоколдарның болгаш соңгулда комиссиязының өске-даа документилериниң хоолгаларының шынзыдылгазын соңгулда комиссиязының даргазы азы секретары чорудар. Бо таварылгада шынзыдып турар документиге айыттынган кижилер "хоолга шын" деп бижимелди кылыр, аңаа ат салыр, хамаарышкан комиссияның таңмазын базар.

23 чүүл. **Соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазынга деткимче көргүзери**

Хамаарышкан муниципалитет тургузуунуң девискээринде турар күрүне органнары, тус чер бот-башкарылгазының органнары, албан черлери, организациялары, күрүнеден киржилгелиг бүдүрүлгелер, а ол ышкаш оларның албан-дужаалдыг кижилери соңгулда комиссияларынга оларның бүрүн эргелерин боттандырарынга деткимче көргүзер, тодаргайлаарга, эргежок чугула бажың-балгатты, транспортту, харылзаа хереселдерин, техниктиг дериглерни, сан-медээни болгаш материалдарны бээр, соңгулда комиссияларының дилег билдириишкиннеринге беш хонук хуусаада, а соңгулдаларга чедир 5 хонук артканда база соңгулдалар хүнүнде доп-дораан харыы бээр хүлээлгелиг, а бо Хоойлунуң 40 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган массалыг информация чепсектери бо Хоойлуда доктаадып тургускан чурум езугаар соңгулда комиссияларынга парлалга информациязын парладыр арга-шинекти бээр ужурлуг. Хөй-ниити каттыжыышкыннары, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, бо Хоойлунуң 40 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынмаан массалыг информация чепсектери, а ол ышкаш оларның албан-дужаалдыг кижилери соңгулда комиссияларынга эргежок чугула сан-медээлерни база материалдарны киирер, хоойлудүрүмде доктаадып тургускан хуусаада соңгулда комиссияларының дилег билдириишкиннеринге харыы бээр хүлээлгелиг.

24 чүүл. **Соңгулда комиссиязын тарадыры**

1. Девискээр, участок соңгулда комиссиялары хамаатыларның соңгулда эргелерин үрээн, ооң түңнелинде федералдыг хоойлуларда, Тыва Республиканың хоойлуларында доктаадып тургускан чурум езугаар (ооң иштинде судтуң шиитпириниң үндезининге) хамаарышкан девискээрге бадылаашкынның түңнелдерин, чок-ла болза соңгулдаларның түңнелдерин күш чок деп санаан таварылгада, соңгулда комиссиязын судтуң шиитпири-биле тарадып болур.

2. Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутаттарының ниити санындан үштүң биринден эвээш эвес санныг ук органның депутаттар бөлүү девискээр, участок соңгулда комиссияларын тарадырының дугайында билдириишкинни судка киирип болур эргелиг.

3. Соңгулда комиссиязын тарадырының дугайында билдириишкинни доп-дораан сайгарып көөр болгаш аңаа хамаарыштыр шиитпирни 14 хонуктан орай эвесте үндүрер. Соңгулда комиссиязын тарадырының дугайында херекти суд демниг сайгарып көөр.

4. Бүрүн эргелеринге соңгулда комиссияларын хевирлеп тургузары хамааржыр тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органы соңгулда комиссиязын тарадырының дугайында судтуң шиитпири күштүг болуп киргениниң соонда, 14 хонуктан орай эвесте чаа соңгулда комиссиязын хевирлеп тургузар хүлээлгелиг.

5. Хамаарышкан соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүннериниң бүрүн эргелери соңгулда комиссиязын тарадырының дугайында билдириишкинни тараткаңы-биле дооступ калбас.

IV эге.
СОҢГУКЧУЛАРНЫ БҮРҮТКЭЭРИ (УЧЕТТААРЫ). СОҢГУЛДА УЧАСТОКТАРЫН ТУРГУЗАРЫ, СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ ДАҢЗЫЗЫН ТУРГУЗАРЫ

25 чүүл. **Соңгукчуларны бүрүткээри (учеттаары)**

1. Россия Федерациязының Тыва Республиканың девискээринде доктаамал азы кол нуруузунда чурттап турар болгаш идепкейлиг соңгулда эргелиг бүгү хамаатыларын соңгукчулар кылдыр бүрүткээр (учеттаар).

2. Соңгукчуларны бүрүткээринге (учеттаарынга) Россия Федерациязының хамаатыларының хамаарышкан девискээрде доктаамал азы кол нуруузунда чурттап турарының барымдаазы үндезин болур, ындыг барымдааны бүрүткел учедунуң органнары хамаатыларның Россия Федерациязының иштинге хостуг шимчээр, чурттаар болгаш турар черин хостуг шилиир эргезин боттандырарының чурумун таарыштырып турар федералдыг хоойлуларга дүүштүр тургузар.

3. Соңгукчуларның бүрүткелин (учедун) муниципалитет тургузуунуң баштыңы (тус чер чагыргазының даргазы, а бир эвес муниципалитет тургузуунуң уставында ындыг албан-дужаалдар көрдүнмээн болза, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органындан төлээлеткен албан-дужаалдыг кижи), шериг кезээниң командири чыл бүрүзүнүң январь 1-де болгаш июль 1-де байдалы-биле боттандырар. Бо ажылхемчегни боттандырып тура, күрүнениң автоматчыткан информация системазын ажыглап болур.

4. Тыва Республиканың күүсекчи эргечагырга органнары соңгукчуларны бүрүткеп (учеттап) база бүрүткеткен соңгукчуларның дугайында медээдыңнадыгларны тодарадып тура, тус чер бот-башкарылга органнарынга эргежок чугула деткимче-дузаны көргүзер ужурлуг.

5. Соңгукчу бодунуң дугайында документилеттинген информация-биле (бодунуң дугайында медээ-дыңнадыгбиле), ооң иштинде машина-биле номчуур медээ эдилекчилерде шыгжаттынган чүүлдер-биле хала чок таныжар, ооң долузун база шынга дүүшкээн хандырар сорулга-биле ук информацияны тодарадыр эргелиг, а ол ышкаш ук информацияны кандыг сорулгалыг ажыглап турарын, кым ажыглаанын билген турар эргелиг.

26 чүүл. **Соңгулда участоктарын тургузары**

1. Бадылаашкынны эрттирери база соңгукчуларның бадылаашкынын санааары-биле соңгулда округунуң девискээринге соңгулда участоктарын тургузар.

2. Соңгулда участоктарын хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязыбиле чөпшээрешкенин езугаар соңгулда округунуң девискээринде бүрүткеткен соңгукчуларның дугайында медээдыңнадыгларны барымдаалап тургаш, муниципалитет тургузуунуң баштыңы

(тус чер чагыргазының даргазы, бир эвес муниципалитет тургузуунуң уставында ындыг албан-дужаалдар көрдүнмээн болза, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органындан төлээлеткен албан-дужаалдыг кижи) соңгулда участогу бүрүзүнге соңгукчуларның саны 3 мундан эвээш эвес турда, бадылаашкынның хүнүнге чедир 30 хонуктан орай эвесте тургузар.

3. Соңгулда участоктарының кызыгаары соңгулда округтарының кызыгаарын хажытпас ужурлуг.

4. Соңгукчуларның түр када турар черлеринге (эмнелгелерге, санаторийлерге, дыштанылга бажыңнарынга болгаш өске-даа түр үениң черлеринге), чедери берге база ырак-узак черлерге соңгулда участоктарын бо чүүлдүң 2 пунктузу-биле тодарадып айыткан хуусаада, а ховар таварылгаларда бадылаашкын хүнүнге чедир 5 хонуктан орай эвесте тургузуп болур.

5. Шериг албанныглар соңгулдаларның ниити участоктарынга бадылаар.

6. Онзагай таварылгаларда чурттакчылыг суурлардан ыракта турар озалааш шериг кезектериниң девискээринге соңгулда участоктарын тургузуп болур. Бо таварылгаларда соңгулда участоктарын хамаарышкан девискээр соңгулда комиссияларының үндүрген шиитпирин езугаар бо чүүлдүң 2 пунктузунда тодарадып тургускан хуусаада шериг кезектериниң командирлери тургузар. Бо байдалда бадылаашкын оран-савазынче соңгулда участогунуң болгаш ооң үстүнде турар соңгулда комиссиязының бүгү кежигүннери, кандидаттар болгаш оларның бүзүреттирген кижилери, хайгаракчылар бо Хоойлуда көрдүнген чогуур шынзылганы азы документини көргүскенде, кирип болур.

7. Соңгулда участоктарының даңзызын, оларның кызыгаарының болгаш дугаарының айтыышкыны-биле катай участок соңгулда комиссияларының турар чериниң, бадылаашкын эртер черлерниң даңзыларын муниципалитет тургузуунуң баштыңы (тус чер чагыргазының даргазы, бир эвес муниципалитет тургузуунуң уставында ындыг албан-дужаалдар көрдүнмээн болза, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органындан төлээлеткен албан-дужаалдыг кижи) бадылаашкын хүнүнге чедир 25 хонуктан орай эвесте парладыр.

27 чүүл. **Соңгукчулар даңзызы болгаш ону тургузарының чуруму**

1. Соңгукчулар даңзызынче Россия Федерациязының бо Хоойлунуң 6 чүүлүнге дүүштүр идепкейлиг соңгулда эргелиг хамаатыларын киир бижиир.

2. Россия Федерациязының хамаатызын тодаргай соңгулда участогунга соңгукчулар даңзызынче киирериниң үндезинингe ооң ук участоктуң девискээринде доктаамал азы кол нуруузунда чурттап турары барымдаа болур, ындыг барымдааны федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр Россия Федерациязының хамаатыларының бүрүткел учедун чорудар органнар оларның Россия Федерациязының иштинде чурттап болгаш турар черинiң аайы-биле тодарадыр.

Хамаатының Россия Федерациязының иштинде тодаргай соңгулда участогунуң девискээринде чурттап турарының фактбарымдаазын ооң чурттап турар азы айыттынган девискээрде турар черинде бүрүткел учедунуң органнарынга бүрүткелди эрткенiниң дугайында шынзылга-биле бадыткаар.

Чуртталга оран-савазының болгаш социал ужур-дузалыг бажың-балгаттың ажыглал нурумунуң сагылгазын контрольдаарының талазы-биле организас-айтыышкын бээр азы административтиг ажыл-агыйжы албан-хүлээлгелерниң күүселдези-биле холбашкан албан-дужаалды доктаамал азы түр ээлеп турар албан-дужаалдыг кижилер хамаатыларның турар черинге болгаш чурттап турар черинге бүрүткели дээш харыысалгалыг болур.

Федералдыг хоойлу-дүрүмнерге дүүштүр хамаатылар турар черинде база чурттап турар черинде бүрүткел учедунуң органнарынга бүрүткедир. Россия Федерациязының хамаатыларын бүрүткээриниң чурумун хамаатыларның болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң сагып турарының контролюн иштики херектер органнарынга дагзыр.

Хамаатының ал-бодун шынзыдып турар (мооң ыңай – ал-ботту шынзыдып турар документилер) дараазында документилер бүрүткел учедун чорударынга эргежок чугула документилер болур:

паспорт;

даштыкыда доктаамал чурттап турар болгаш Россия Федерациязының девискээринде түр үеде турар хамаатыларга – даштыкы паспорт;

шериг албан-хүлээлгелиглерге (офицерлерге, прапорщиктерге, мичманнарга) – ал-боттуң шынзыдылгазы;

шериг албан-хүлээлгени келдиртилгебиле азы керээ-биле эрттирип турар солдаттарга, матростарга, сержантыларга болгаш старшиналарга – шериг биледи;

хоругдал черлеринден хосталып үнген кижилерге – хоругдал черинден хосталганының дугайында шынзылга;

хамаатының ал-бодун шынзыдып турар иштики херектер органнарының тыпсып турары өске-даа документилери.

10 хонуктан хөй хуусаада чурттап турары черлеринден дашкаар чуртталга бажың-балгадынга түр чурттаары-биле чедип келген хамаатылар келгениниң соон дарый 3 хонуктуң (дыштаныр база байырлалдар хүнүн санавас) дургузунда бүрүткел дээш харыысалгалыг албан-дужаалдыг кижилерге дараазында документилерни киирер:

хамаатының ал-бодун шынзыдып турар документ;

келген черинге бүрүткээриниң дугайында тургустунган үлегер майыктың билдириишкини;

айыттынган чуртталга бажыңынга хамаатыны түр чурттадырынга үндезин болуп турар документ (хөлезилел керээзи, социал хөлезилелдиң керээзи, чуртталга бажың-балгадын арендага бээриниң дугайында керээ азы хамаатыга чуртталга бажың-балгадын хөлезиге берип турар кижиниң билдириишкини).

Хамаатыларның азы юридиктиг эргелиг черлерниң өнчүзүнге хамааржыр чуртталга бажың-балгадынче көжүп кирип турда, чуртталга-ажыглал организациялары чок турган таварылгада, ук документилерни чуртталга бажың-балгадының ажыглалын контрольдаар хүлээлгелиг өнчү ээзи хамаатыларга азы юридиктиг черлерниң төлээзинге киирер.

Аалчылар бажыңында, санаторийде, дыштанылга бажыңында, пансионатта, кемпингиде, эмнелгеде, турисчи баазада, а ол ышкаш ындыг чергениң албан черлеринде турар хамаатыларның бүрүткелин ол албан черлериниң администрациялары хамаатыларның ал-бодун шынзыдып турар документилерге үндезилеп чорудар.

Хамаатыларның келген черинге бүрүткелин оларны чурттап турар черiниң бүрүткел учедундан үндүр какпайн боттандырар.

Хүрээ-хиит, дуганнар болгаш шажынчүдүлгениң өске-даа тудуг-суурунуң девискээринде чурттап турар хамаатыларны доктаадып тургускан үлегер майыктың билдириишкинин болгаш алботту шынзыдып турар документилерни үндезилеп, бо чүүлде тургустунган чурум езугаар бүрүткээр.

Ажылының байдалы болгаш шынары доктаамал көжүүшкүн-биле холбашкан хамаатылар (хем флодунуң эжиндирикчи составының кежигүннери, геология, дилээшкин болгаш шинчилел экспедицияларының, шугумнуг тудуг-монтаж, көжүп чоруур механизастаттынган колонналарның болгаш өске-даа черлерниң ажылдакчылары) хамаарышкан пароходстволарының, флотилияларының, организацияларының болгаш албан черлериниң турар черинге бүрүткедир.

3. Федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр:

хамаатының өнчү ээзи кылдыр хөлезилел керээзи, аренда керээзи-биле, чок-ла болза федералдыг хоойлу-дүрүмде көрдүнген өске-даа үндезиннер-биле — чуртталга бажыңы, квартира, албан организацияның чуртталга оран-савазы, тускайжыттынган бажыңнар (ниити чуртталга черлери, аалчылар бажыңы, хоргадал чери, маневр фондузунуң бажыңы, часкаан арткан база назыдап кыраан кижилерге тускай бажың, инвалидтерниң, хоочуннарның интернат-бажыңы болгаш өске-даа), а ол ышкаш ооң доктаамал азы кол нуруузунда чурттап турар өске-даа чуртталга оран-савазы хамаатының чурттап турар чери болур;

хамаатының түр үеде чурттап турар чери – аалчылар бажыңы, санаторий, дыштанылга бажыңы, пансионат, турисчи бааза, ындыг хевирниң өске-даа албан чери, а ол ышкаш хамаатының чурттап турар чери эвес чуртталга бажың-балгады ооң турар чери болур;

хоорайларның, суурларның, көдээниң чурттакчылыг черлериниң, хаалгыг шериг хоорайжыгаштарының, а ол ышкаш иштики херектер органнарлыг кызыгаар девискээриниң азы хаалгыг административтиг девискээр тургузуунуң бүрүткел органнары иштики херектер органнары болур, өске чурттакчылыг черлерге – тус чер бот-башкарылгазының органнары;

хамаатыны чурттап турар черинге бүрүткеп тура, бүрүткел органы ооң паспортунга чогуур демдеглелди кылыр. Ал-ботту шынзыдып турар өске документилер-биле бүрүткел эртип турар хамаатыга чурттап турар черинге бүрүткээниниң дугайында шынзылганы тыпсыр;

хамаатыны ооң чурттап турар бажыңбалгады эвес бажың-балгатка бүрүткеп турда, аңаа ооң турар черинге бүрүткээниниң дугайында шынзылганы тыпсыр.

4. Шериг кезектериниң девискээринден дашкаар чурттап турар шериг албанныгларны чурттап турар черiниң аайы-биле соңгукчулар даңзызынче ниити үндезинге киирер. Шериг кезээнде турар шериг албанныгларны, оларның өгбүлелериниң кежигүннерин болгаш шериг кезээниң девискээринде чурттап турар өске-даа соңгукчуларны соңгукчулар даңзызынче киирериниң үндезинингe оларның ук шериг кезээниң девискээринде доктаамал азы кол нуруузунда чурттап турары барымдаа болур. Ындыг үндезинни хамаатының Тыва Республиканың иштинде чурттап турар болгаш турар черин барымдаалап, шериг кезээниң бүрүткел чорудар албаны азы Россия Федерациязының бүрүткел учедунуң органнары, чок-ла болза келдиртилге езугаар шериг албанын эрттирип турар хамаатыларны шериг кезээниң штадынче киир бижииринiң дугайында шериг кезээниң командириниң дужаалы тодарадып тургузар.

5. Бадылаашкын хүнүнде эмнелгелерде чыдар, санаторийлерде, дыштанылга бажыңнарында болгаш түр үениң өске-даа черлеринде турар соңгукчуларны оларның паспортун азы ону солаан документизин үндезин болдуруп, соңгукчуларның даңзызынче киирер.

6. Россия Федерациязының албадаттырып көшкен деп санаттырган хамаатылары, чок-ла болза Россияның Федералдыг миграция албанынга азы девискээр органынга оларны албадаттырып көшкеннер кылдыр санаарының дугайында дилег киирген хамаатыларны түр чурттап турар черiниң аайы-биле оларның паспортун азы ону солаан документизин, а ол ышкаш Россияның Федералдыг миграция албанының азы девискээр органының тывысканы чогуур документини үндезин болдуруп, соңгукчуларның даңзызынче киирер.

Россияның Федералдыг миграция албанынга азы девискээр органынга оларны албадаттырып көшкеннер кылдыр санаарының дугайында дилег киирген хамаатыларның түр чурттап турар черинге бүрүткелин айыттынган органнарның оларны түр чурттадырының дугайында бижиинге үндезилеп чорудар.

Албадаттырып көшкеннерни оларның чурттап турар черинге бүрүткелин оларның ал-бодун шынзыдып турар документилерге, а ол ышкаш Россия Федерациязының Федералдыг миграция албанының азы девискээр органының оларны албадаттырып көшкеннер деп санаарының дугайында доктаадып тургустунган үлегер майыктың шынзылгазынга үндезилеп боттандырар.

7. Соңгукчуларның даңзызын бүгүниити таныжып көөрү-биле азып чарлаанының соонда, соңгулда участогунуң девискээринге көжүп кээп чурттай берген, а ол ышкаш кандыг-бир чылдагаанның ужун соңгукчулар даңзызынче ады кирбейн барган соңгукчуларны участок соңгулда комиссиязы оларның паспортунга, а ону солаан документизинге үндезилеп, соңгукчулар даңзызынче киирер.

8. Соңгукчуну соңгукчулар даңзызынче чүгле чаңгыс соңгулда участогунга киирип болур.

9. Соңгукчулар даңзызынга девискээр соңгулда комиссиязының даргазы биле секретары ат салганының соонда, даңзыдан соңгукчуну уштуп үндүрерин чүгле албан езузунуң документилеринге үндезилеп чорудар. Даңзыдан хамаатыны үндүргениниң хүнүн, ооң чылдагаанын соңгукчулар даңзызынга айтыр. Ук бижилгени участок соңгулда комиссиязының даргазы ат салып шынзыдар.

10. Бадылаашкын доозулган соонда база соңгукчуларның бадылаашкынын санап эгелээнде, соңгукчулар даңзызынче кандыг-бир өскерилгелер киирери хоруглуг.

28 чүүл. **Соңгукчулар даңзызы-биле таныштырылга**

1. Участок соңгулда комиссиязы соңгукчуларның даңзызын бүгү-ниити таныжып көөрү-биле база немелде тодарадыышкынны кылыры-биле соңгулдалар хүнүнге чедир 20 хонуктан орай эвесте киирер.

2. Хамаатыларга участок соңгулда комиссиязының турар черинге соңгукчулар даңзызы-биле таныжар, бодунуң дугайында сан-медээниң ында барын болгаш шынныын хынаар арганы бээр.

29 чүүл. **Соңгукчулар даңзызында частырыгларны хомудап билдирери**

1. Соңгукчуларның даңзызын бүгүниити таныжып көөрү-биле азып чарлаанының соонда, идепкейлиг соңгулда эргелиг хамааты ону соңгукчулар даңзызынче киирбээниниң дугайында, соңгукчулар даңзызында частырыгның азы тода эвес чүүлдүң дугайында хомудалды участок соңгулда комиссиязынга киирер эргелиг. Участок соңгулда комиссиязы ук хомудалды, а ол ышкаш киирген документилерни 24 шактың дургузунда, а соңгулдалар хүнүнде хомудалды кииргенинден 2 шактың дургузунда, ынчалзадаа бадылаашкын төнчүзүнден орайтатпайн, хынаар, чок-ла болза частырыгны азы тода эвес чүүлдү эдер, чок-ла болза хомудалга ойталаанының чылдагаанын айтып, бижимел харыыны хомудал киирген кижиге бээр хүлээлгелиг.

2. Участок соңгулда комиссиязының шиитпирин, ооң иштинде хамаатыны соңгукчулар даңзызындан уштурунуң дугайында шиитпирин, девискээр соңгулда комиссиязынга азы судка (участок соңгулда комиссиязының турар девискээринде) хомудап болур, олар хомудалды үш хонук хуусааның дургузунда, а соңгулдалар хүнүнде доп-дораан сайгарып көөр хүлээлгелиг.

3. Хомудалды хандырарының дугайында шиитпирни үндүргенде, соңгукчулар даңзызынга эдилгени участок соңгулда комиссиязы доп-дораан кылыр. Соңгукчулар даңзызынче эдилгелерни болгаш немелделерни участок соңгулда комиссиязының даргазы, секретары, чок-ла болза ону кылырынга төлээлеттирген комиссия кежигүнү киирер.

V эге.
КАНДИДАТТАРНЫ ДЕПШИДЕРИ БОЛГАШ БҮРҮТКЭЭРИ

30 чүүл. **Кандидаттарны депшиделериниң чуруму**

1. Кандидаттарның депшидилгезин депшиттирип турар кижи кандидатка депшиттиреринге чөпшээрежип турарының дугайында база бир эвес соңгуттурза, тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң эрге-байдалы-биле дүүшпес ажылчорудулгазын соксадырын хүлээнип ап турарының дугайында бижимел билдириишкинни кииргенде, чорудуп болур. Айыттынган билдириишкинни хол үжүүнүң чыылдазын эгелей бергениниң дугайында дыңнадыг-биле кады хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязынче чорудар.

2. Бүгү кандидаттар дең эргелерлиг болгаш дең хүлээлгелерлиг болур. Күрүне азы муниципалитет албан-дужаалын ээлеп турар кандидаттар боттарының албан-дужаал азы албан-ажыл байдалдарының артык шыдалдыын ажыглаар эрге чок.

3. Бо Хоойлуда "албан-дужаалдың азы албан-ажыл байдалының артык шыдалдыын ажыглаары" деп билигни мынчаар билзе чогуур:

чагыргазының адаанда турар азы албан-ажыл байдалдарының аайы-биле оон хамаарылгалыг кижилерни, күрүне болгаш муниципалитет албанының өске-даа ажылдакчыларын ажыл шагында кандидаттың депшиттиреринге база (азы) соңгуттурарынга идиглиг ажыл-чорудулганы боттандырарынга хаара тудары;

күрүне органнарының азы тус чер бот-башкарылга органнарының бажың-балгадын депшиттиреринге база (азы)

соңгуттурарынга идиглиг ажыл-чорудулганы боттандырарынга, бир эвес өске кандидаттар азы бүрүткеткен кандидаттар ол бажың-балгатты ол-ла байдалдарга ажыглаар харыы чок таварылгаларда ажыглаары;

харылзааның телефон, факсимильдиг болгаш өске-даа хевирлерин, информация ачы-дузазын, күрүне органнарының азы тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазын хандырып турар оргтехниканы хол үжүүн чыырынга база соңгулда мурнунуң суртаалын чорударынга ажыглаары;

депшиттиреринге база (азы) соңгуттурарынга идиглиг ажыл-чорудулганы боттандырарынга күрүне азы муниципалитет өнчүзүнге хамааржыр транспортту халас азы чиигелделиг байдалдарга ажыглаары.

Айыттынган транспортту күрүне камгалалының дугайында федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр ажыглап турар кижилерге бо дүрүм хамаарышпас;

күрүне азы муниципалитет албан-хаакчыларының албанның сургакчылаашкынының үезинде (күрүне азы мунипипалитет акша-хөреңгилеринден төлеттинген) хол үжүүн чыыры, соңгулда мурнунуң суртаалын чорудары;

өске кандидаттарга, бүрүткеткен кандидаттарга деңнээрге, бо Хоойлунуң 40 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган массалыг информация чепсектерин хол үжүүн чыыр азы соңгулда мурнунуң суртаалын чорудар сорулга-биле артыкшылдыг ажыглаары.

Адаттынган кызыгаарлаашкынның сагылгазы депутаттарның, соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилерниң соңгукчуларының мурнунга боттарының хүлээлгелерин күүседиринге шаптараазын болбас ужурлуг.

31 чүүл. **Кандидаттарны соңгукчуларның шуут боттары депшидери**

1. Кандидаттарны соңгукчуларның шуут боттары депшидерин бодун боду депшидер, а ол ышкаш ук кандидат дээш бадылап турда, идепкейлиг соңгулда эргелиг соңгукчунуң, соңгукчулар бөлүүнүң эгелээшкини-биле чорудар болгаш ол дугайын хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязынга дыңнадыр база кандидаттарны деткиири-биле хол үжүүн чыып эгелээр.

Киржикчилери тодаргай санныг соңгукчулар хуралынга кандидаттарны соңгукчуларның шуут боттары депшидеринге негелде турбас ужурлуг.

2. Соңгукчу, соңгукчулар бөлүү бодунуң эгелээшкинииниң болгаш хол үжүүн чыып эгелээнииниң дугайында хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязынга бижимел хевир-биле дыңнадыр. Ук дыңнадыгга кандидаттың, соңгукчунуң болгаш соңгукчулар бөлүүнүң төлээзиниң фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген хүнүн, айын, чылын, чурттап турар черииң адрезин, ажылдап азы албан хаап турар черин болгаш албан-дужаалын, ажыл-херээниң хевирин айтыр.

3. Бодун боду депшидип турда, кандидат соңгулда комиссиязынче бодунуң кандидатуразын депшидип турарының база хол үжүүнүң чыылдазының эгезииниң дугайында бижимел дыңнадыгны киирип, аңаа бодунуң фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген хүнүн, айын, чылын, чурттап турар черииң адрезин, ажылдап азы албан хаап турар черин болгаш албан-дужаалын, ажыл-херээниң хевирин айтыр.

32 чүүл. **Кандидаттарны соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының депшидери**

1. Ниити-россия соңгулда каттыжыышкыннарындан кандидаттарның депшидилгезин айыттынган каттыжыышкыннарның тус черде азы регионалдыг салбырларының хуралдарынга кандидаттың депшиттирер соңгулда округунуң адын айтып, чажыт бадылаашкын-биле боттандырар.

2. Россия Федерациязының Юстиция яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелелинде бүрүткеткен соңгулда каттыжыышкыннарындан кандидаттарның депшидилгезин айыттынган каттыжыышкыннарның хуралдарынга (конференцияларынга) чажыт бадылаашкын-биле боттандырар.

3. Соңгулда блоктары соңгулда каттыжыышкыннарындан тургустунар. Соңгулда блогунче бактаап киреринiң дугайында шиитпирни соңгулда каттыжыышкыннарының шуулганынга (конференциязынга) хүлээп алыр, ооң соонда ук соңгулда каттыжыышкыннарының төлээлекчилери соңгулда блогун тургусканының дугайында ниити шиитпирге ат салыр.

Соңгулда блоктарын хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязынга оларны тургусканының соонда, азы соңгулда блогундан кандидатты депшидериниң дугайында дыңнадыгны девискээр соңгулда комиссиязынга кииргени-биле чергелештир бүрүткедир.

Соңгулда блогунче бактаап кирип турар соңгулда каттыжыышкыннары олла соңгулдаларда өске соңгулда блоктарынга каттыжар азы бот-тускайлаң соңгулда каттыжыышкыны шынарлыг хөделир эргези чок.

4. Соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының кандидатты депшидериниң болгаш хол үжүүн чыып эгелээриниң дугайында шиитпирин хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязынга киирер. Айыттынган шиитпир-биле чергелештир соңгулда каттыжыышкыны, соңгулда блогу дараазында документилерни киирер:

кандидаттың соңгулда округунче ук соңгулда каттыжыышкынындан депшиттиреринге чөпшээрежип турарының дугайында билдириишкини;

Россия Федерациязының Юстиция яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелелинге соңгулда каттыжыышкынын бүрүткээниниң дугайында шынзыдылганың хоолгазы;

устав (соңгулда каттыжыышкынының төлээлеткен кижизинге хол үжүү салган хуудустарны хүлээп алганының дугайында бадыткал-биле кады эгидип бээр);

ниити-россия соңгулда каттыжыышкыннарының регионалдыг салбырлары – соңгулда каттыжыышкынының төп органының Тыва Республиканың девискээринге бодунуң салбырын тургузарының дугайында шиитпирин (шиитпириниң хоолгазын);

соңгулда каттыжыышкынының төлээлеткен кижизиниң хоойлуда доктаадып тургускан чурум езугаар долдурган шынзыдылга бижии.

33 чүүл. **Кандидаттарны деткиири-биле соңгукчуларның хол үжүүн чыыры**

1. Кандидаттарны деткиири-биле хол үжүүнүң чыылдазын девискээр соңгулда комиссиязынче бо Хоойлунуң 30-32 чүүлдеринде көрдүнген документилерни киирген хүнден эгелээн туруп болур.

2. Соңгулда округунга кандидатты депшидип үндүрген соңгулда каттыжыышкыны, соңгулда блогу, соңгукчуларның эгелекчи бөлүү, соңгукчу, бодунуң кандидатуразын депшиткен кандидат кандидатты деткиири-биле хамаарышкан соңгулда округунда соңгукчуларның ниити санының ийи хуузундан эвээш эвезиниң хол үжүүн чыыр.

3. Хол үжүүнүң чыылдазын чүгле кандидаттың депшиттиреринге чөпшээрелин берген соңгулда округунуң идепкейлиг соңгулда эргелиг соңгукчуларының ортузунга чорудуп болур. Хол үжүүнүң чыылдазынга өнчүнүң бүгү хевирлериниң организацияларының, албан черлериниң администрацияларының киржирин, а ол ышкаш хол үжүүнүң чыылдазының үезинде соңгукчуларны хол үжүүн салырынче албадаар, хээлилээр чорукту болдурбас. Шалын акшазын үлеп турар черге база ооң үлелгезиниң үезинде хол үжүүн чыыры хоруглуг. Бо хоруушкуннарны каржызыбиле азы чаңгыс эвес удаа үрээниниң таварылгалары хамаарышкан соңгулда комиссиязынга азы судка чыгдынган хол үжүүн күш чок деп санаарынга база (азы) кандидаттың бүрүткелин күш чок болдурарынга барымдаа болуп болур.

4. Россия Федерациязының назы четкен (18 хар четкен), бот-башкарнып шыдаар хамаатызы соңгукчуларның хол үжүүн чыыр эргелиг. Кандидат соңгукчуларның хол үжүүн чыып турар кижи-биле хол үжүүнүң чыылдазының дугайында керээни чарар эргелиг. Ук ажылдың төлевирин чүгле кандидаттың соңгулда фондузундан чорудар.

5. Хол үжүүнүң чыылдазын ажылдап, албан хаап, өөренип, чурттап турар черииң аайы-биле, соңгулда мурнунуң суртаалын болгаш хол үжүүн чыырын хоойлу-биле хоруваан өске-даа черлерге боттандырып болур. Бо таварылгада хол үжүү чыып турар кижиниң талазындан соңгукчуларны албадаарының, хээлилээриниң кандыг-даа хевирлерин болдурбас.

6. Хол үжүү чыыр хуудустарны соңгукчу, соңгукчулар бөлүү, соңгулда каттыжыышкыннары, соңгулда блоктары бо Хоойлунуң №1 капсырылгазында доктаадып тургускан майык езугаар, бодунуң кандидатуразын депшиткен кандидат №2 майык езугаар кылыр. Хол үжүү салган хуудус бүрүзүнге кандидаттың фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген чылын, айын, хүнүн, ажылдап азы албан хаап турар черин, кылып турар ажыл-херээниң хевирин айтыр. Айыттынган медээ-дыңнадыгдан аңгыда хол үжүү салган хуудуска хамаарышкан соңгулда каттыжыышкынынга кандидаттың хамаарылгазын дыңнадыр.

7. Соңгукчулар боттарының хол үжүүн соңгукчулардан, соңгукчулар бөлүүнден, соңгулда каттыжыышкыннарындан, соңгулда блогундан, бодунуң кандидатуразын депшиткен кандидаттан депшиттирген аңгы-аңгы кандидаттарны деткиири-биле салып болур, ынчалза-даа чаңгыс ол-ла кандидатты деткип чаңгыс катап хол үжүү салыр. Хол үжүүн салып тура, соңгукчу бодунуң холу-биле бодунуң фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген чылын (18 харлыг болза, ай, хүнүн немей), чурттап турар черииң адрезин, паспортунуң азы ону солуп турар документизииниң сериязын болгаш дугаарын, а ол ышкаш хол үжүүн салганының ай, хүнүн айтыр.

8. Хол үжүү салган хуудусту хол үжүү чыгган кижи бодунуң фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген чылын, чурттап турар черииң адрезин, паспортунуң азы ону солуп турар документизииниң сериязын болгаш дугаарын айытпышаан, ат салып шынзыдар, а ол ышкаш ук хуудусту кандидатты депшиткен соңгукчунуң, соңгулда бөлүүнүң, соңгулда каттыжыышкынының, соңгулда блогунуң төлээлеткен кижизи шынзыдар.

34 чүүл. **Хол үжүү салган хуудустарны киирери. Соңгулда комиссияларының хол үжүү салган хуудустарда болгаш кандидаттарның, соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының кииргени өске-даа дыңнадыгларда сан-медээниң шынга дүүшкен турарын хынаары**

1. Кандидатты соңгулда каттыжыышкынындан, соңгулда блогундан депшидери-биле ук каттыжыышкынның, блоктарның төлээлеткен кижилери соңгулдалар хүнүнге чедир 30 хонуктан орай эвесте девискээр соңгулда комиссиязынга кандидаттың депшидилгезин деткээн хол үжүүн салган хуудустарны киирер.

2. Округтуң соңгукчуларының шуут боттарының депшиткени кандидады азы соңгукчуларның эгелекчи бөлүүнүң төлээлеткен кижизи соңгулдалар хүнүнге чедир 30 хонуктан орай эвесте девискээр соңгулда комиссиязынга ооң депшидилгезин деткээн хол үжүүн салган хуудустарны киирер.

3. Кандидаттарны деткиири-биле чыгган хол үжүүнүң үстүкү саны бо Хоойлунуң 33 чүүлүнүң 2 пунктузунда доктааттынган саны 15 хуудан ашпас турар ужурлуг.

4. Хол үжүү салган хуудустарны дугаарлааш, 50 арындан ашпас кылдыр папкаларга брошюра хевирлиг кылдыр көктээш, девискээр соңгулда комиссиязынга дужаар. Төлээлеткен кижиге азы кандидатка хол үжүү салган хуудустарны болгаш өске-даа документилерни хүлээп алганының дугайында бижимел бадыткалды тыпсыр.

5. Девискээр соңгулда комиссиязы документилерни хүлээп алган хүнден 5 хонуктуң дургузунда кандидаттар депшидилгезиниң чурумунуң бо Хоойлунуң негелделеринге дүүшкээн, а ол ышкаш хол үжүү салган хуудустарда сан-медээниң болгаш соңгукчуларның хол үжүүнүң, бо Хоойлуда айыттынган документилерни киирген кандидат бүрүзүнге хамаарыштыр дыңнадыгларның шынга дүүшкээн хынаар.

6. Девискээр соңгулда комиссиязы бүгү кандидаттарны деткип чыгган болгаш бүрүткедири-биле киирген соңгукчуларның хол үжүүнүң шынга дүүшкээн хынаар.

Кандидаттарны деткип чыгган хол үжүүнүң шынга дүүшкээнге чигзиниг тыптып келгенде, девискээр соңгулда комиссиязы оларны дагын катап хынаар эргелиг.

7. Хол үжүү салган хуудустарда бар, ынчалза-даа девискээр соңгулда комиссиязынга киирериниң бетинде кандидатты депшидип турар эгелекчилерниң уштуп каапканы (шыйып каапканы), ол дугайында тускай демдеглээни, хол үжүүн хынавас болгаш учеттавас.

8. Бир эвес хол үжүү салган хуудустарны хынап турда, чаңгыс ол-ла кижиниң чаңгыс ол-ла кандидатты деткээн элээн каш хол үжүү илерээн таварылгада, чүгле чаңгыс хол үжүүн хүлээп көөр.

9. Хол үжүүнүң шынга дүүшкээн хынаары-биле комиссия кежигүннери хынап турар хол үжүү чыыр хуудустарда хол үжүүн салган соңгукчуларны айтырар эргелиг.

10. Холунуң үжүүн хынап турар соңгукчуну комиссияның үштен эвээш эвес кежигүннери шуут дорт айтырар.

11. Шынга дүүшпейн турар деп санадыр хол үжүү:

бо Хоойлунуң 33 чүүлүн хажыдып долдуртурган хол үжүү салган хуудустарда хол үжүү;

ук соңгулда округунуң соңгукчулары эвес соңгукчуларның хол үжүү, а ол ышкаш хол үжүү чыыр хуудустарда шынга дүүшпес сан-медээни айыткан хол үжүү. Иштики херектер органының шынзылгазы барда, хол үжүүн шынга дүүшпес деп санаар;

негеттинип турар бүгү медээдыңнадыгларны айытпаан хол үжүү;

меге хол үжүү, а тодаргайлаарга, хол үжүү чыыр хуудуста айыттынган соңгукчу аңаа ат салбаан деп тодараттынган хол үжүү.

Бир эвес соңгукчу хол үжүү салган хуудуста хол үжүүн мээңии эвес деп тодараткан, ол дугайында протоколга бодунуң холу-биле ат салганда, ындыг хол үжүүн меге хол үжүү деп санаар. Айыттынган протоколду соңгулда комиссиязының үштен эвээш эвес кежигүннери бүзүредир. Хол үжүүнүң шынга дүүшкээн хынап азы хол үжүүнүң санын санап турда, хол үжүүнүң шынга дүүшпези болгаш ук округтуң соңгукчузу эвес хамаатыга хамааржыр дээрзи тодараттынмаан болза, хол үжүү чыыр хуудусту долдуруп турда болдунган частырыглар, эдилгелер болгаш былчактар хол үжүүн шынга дүүшпес деп санаарынга барымдаа болбас.

12. Хынап турган хол үжүүнүң аразында шынга дүүшпес хол үжүүнүң үлүү 15 хуу болганда азы хол үжүүнүң саны хамаарышкан депутатты бүрүткээринге четпес болганда, соңгулда комиссиязы кандидатты бүрүткээринден ойталаар.

35 чүүл. **Кандидатты бүрүткээри**

1. Кандидат бо Хоойлунуң 33 болгаш 34 чүүлдеринде негелделерни сагып күүсеткенде, хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязы ону кандидаттың бодун боду депшиткениниң дугайында бижимел билдириишкинге, а ол ышкаш кандидатты депшиткен соңгукчунуң, соңгукчуларның, соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының бижимел дыңнадыынга үндезилеп бүрүткээр.

2. Девискээр соңгулда комиссиязы соңгулда документилерин хүлээп алганының соонда, 5 хонуктан орай эвесте соңгулда округунга кандидатты бүрүткээриниң дугайында шиитпирни хүлээп алыр, чок-ла болза бүрүткээринден ойталаанының дугайында барымдаалыг шиитпирни хүлээп алыр ужурлуг.

3. Соңгулда каттыжыышкынының, соңгулда блогунуң депшидип үндүргениниң кандидатты бүрүткеп турда, соңгулда комиссиязының чогуур шиитпиринге кандидатты хамаарышкан соңгулда каттыжыышкынының, соңгулда блогунуң депшидип үндүргениниң факт-барымдаазын айтыр.

Соңгукчуларның депшиткени кандидат бодунуң хамаарышпас эрге-байдалының дугайында, чок-ла болза кандыгбир хөй-ниити каттыжыышкынынга хамаарылгалыының дугайында медеглеп болур эргелиг.

4. Кандидатты бүрүткээринден ойталаан таварылгада, хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязы бир хонуктуң дургузунда кандидатка, чок-ла болза соңгулда каттыжыышкынының, соңгулда блогунуң төлээлеткен кижизинге, соңгукчуга болгаш соңгукчулар бөлүүнге соңгулда комиссиязының шиитпириниң хоолгазын, ойталаашкынның чылдагааннарын айытпышаан тыпсыр ужурлуг. Кандидатты бүрүткээрин ойталаарынга соңгукчуларның кандидатты деткээн хол үжүүнүң саны четпээни, шынга дүүшпес хол үжүүнүң саны бо Хоойлуда доктаадып тургускан үстүкү үлүгнү ашканы,

соңгукчуларның хол үжүүн чырының бо Хоойлунуң доктаадып тургусканы чурумун хажытканы, соңгулда фондузун тургузарының болгаш ооң акша-хөреңгилерин чарыгдаарының чурумун үрээни, а ол ышкаш бо Хоойлуда көрдүнген өске-даа үндезиннер барымдаа болур.

5. Бүрүткеткен кандидат бүрүзүнге бүрүткээнининң дугайында шынзыдылганы, бүрүткелди кылган ай, хүнүн болгаш шагын айытпышаан, тыпсыр. Девискээр соңгулда комиссиязынга бүрүткеткен кандидаттарның дугайында медээдыңнадыгны хамаарышкан соңгулда комиссиялары бүрүткээнининң соонда, 48 шактың дургузунда массалыг информация чепсектеринге дамчыдып бээр.

6. Кандидат кандыг-даа үеде, ынчалзажок бадылаашкын хүнүнге чедир 3 хонуктан орай эвесте бодунуң кандидатуразын уштуп кааптып болур эргелиг.

7. Бир эвес бадылаашкын хүнүнде соңгулда округунга чаңгыс-даа кандидат артпаан, чок-ла болза чаңгыс кандидат арткан таварылгада, хамаарышкан соңгулда комиссиязының шиитпирин езугаар кандидаттарны немей депшидерин база соңгулдаларның дараазында ажыл-хемчеглерин боттандырары-биле ук соңгулда округунга соңгулдаларны 4 айдан ажыг эвес хуусаага соңгаарладыр.

8. Бо үүлдүң 7 пунктузунда айыттынган байдалдар тургустунуп, ооң түннелинде кандидат албадап турар байдалдар чок турда, бодунуң кандидатуразын ужулган, чок-ла болза ооң бүрүткелин бо Хоойлунуң 45 үүлүнүң 6 пунктузунга дүүштүр күш чок болдурганда, соңгулда комиссияларының соңгулдаларны белеткээринге болгаш эрттиреринге үндүрген чарыгдалдарын кандидаттан тыртар.

9. Бо Хоойлуда "бүрүткеткен кандидатты бодунуң кандидатуразын уштурунче албадап турар байдалдар" деп билигни кандидаттың өлгени, бот-башкарныр шинээн чидиргени, Россия Федерациязының хамаатызы эрге-байдалын чидиргени, судтуң хоойлу езугаар күштүг болуп кирген буруудаткан шиитккели-биле хосталгазын казыдып, хоругдал черинче киргени, бүрүткеткен кандидатты ис чок читкен болгаш өлген деп санааны, бүрүткеткен кандидаттың, ооң чоок төрелдериниң (ада-иезиниң, ажы-төлүнүң, ашааның, кадайының) аар аарааны деп билзе чогуур.

VI эге.
БҮРҮТКЕТКЕН КАНДИДАТТАРНЫҢ ЭРГЕ-БАЙДАЛЫ

36 үүл. **Бүрүткеткен кандидаттарның дең эргелиг болуру**

1. Бо Хоойлунуң доктаадып тургусканы таварылгалардан аңгыда, бүрүткеткен бүгү кандидаттар дең эргелиг болгаш дең хүлээлгелерлиг болур.

2. "Россия Федерациязының күрүне албанының үндезиннериниң дугайында" Федералдыг хоойлуга дүүштүр "А" чергениң күрүне албан-дужаалын ээлеп турар бүрүткеткен кандидаттар боттарының албан-дужаал байдалының артык шыдалдыын ажыглаар эргези чок.

3. Күрүне азы муниципалитет албанында албан хаап турар, чок-ла болза массалыг информация чепсектеринде ажылдап турар бүрүткеткен кандидаттар соңгулдаларга киржип турар үезинде боттарының албан-ажыл хүлээлгелериниң күүселдезинден хостадыр, ооң дугайында дужаалдың (айтыышкынның) бүзүредип шынзыткан хоолгазын бүрүткеткен хүнүнден 3 хонуктан орай эвесте девискээр соңгулда комиссиязынга киирер болгаш бодунуң албан-дужаал азы албан-ажыл байдалдарының артык шыдалдыын ажыглаар эргези чок.

4. Албан-дужаал болгаш албан-ажыл байдалының артык шыдалдыының ажыглалы-биле холбашкан дең соңгулда эргелериниң принциптериниң хажыдыышкыннарының даңзызын бо Хоойлунуң 30 үүлүнүң 3 пунктузунда доктаадып тургускан.

5. "А" чергениң күрүне албан-дужаалын ээлеп турар бүрүткеткен кандидат соңгулда мурнунуң суртаалын чүгле албан-дужаал хүлээлгелериниң күүселдезинден хостуг үеде чорудар эргелиг. Бүрүткеткен кандидат бо Хоойлунуң 40 үүлүнүң 1 болгаш 2 пунктуларынга дүүштүр күрүнениң азы муниципалитеттиң телерадиокомпанияларының каналдарынга халас эфир үезин ажыглап турда, ук дүрүм күштүг болбас.

6. Журналистерге, өске-даа чогаадыкчы ажылдакчыларга, а ол ышкаш массалыг информация чепсектериниң редакцияларының албан-дужаалдыг кижилеринге, күрүнениң телерадиокомпаниязының албан-дужаалдыг кижилеринге болгаш чогаадыкчы ажылдакчыларынга, бир эвес айыттынган кижилер кандидаттар, чок-ла болза кандидаттарның бүзүреттирген кижилери болуп турар болза, массалыг информация чепсектерин дамчыштыр соңгулда кампаниязының чырыдылгазынга киржири хоруглуг.

7. Бүрүткеткен кандидат бо үүлдүң доктаадып тургусканы дүрүмнерин хажыдып үрээр болза, ындыг үүл ону бүрүткээн девискээр соңгулда комиссиязынга кандидатты бүрүткээриниң дугайында шиитпирни күш чок болдурарынга үндезин болур.

37 үүл. **Бүрүткеткен кандидаттарның ажыл-чорудулгазының магадылалдары**

1. Бүрүткеткен кандидаттың ажылдап, албан-хүлээлге күүседип турар бүдүрүлгезиниң, албан черинiң, организацияның администрациязы, шериг кезээниң командири, иштики херектер органының удуртукчузу кандидатты девискээр соңгулда комиссиязының бүрүткээни хүнүнден соңгулдаларның ниити түннелдерин албан езузу-биле парлаан хүнге чедир бүрүткеткен кандидаттың киргени билдириишкинге, рапортунга дүүштүр ону ажылындан, албан-хүлээлге күүселдезинден ол хуусаанның дургузунда кандыг-даа хүнде, кандыг-даа шакта хостаар хүлээлгелиг.

2. Соңгулдаларны эрттирип турар үеде бүрүткеткен кандидат администрацияның (ажыл берикчизиниң) эгелээшкини-биле ажыл-албанындан үндүрткен азы ооң чөпшээрели чокка өске ажылче шилчиттирген туруп болбас.

3. Бүрүткеткен кандидаттың соңгулдаларынга киришкен үезин ниити күш-ажыл стажынче, кандидатка бүрүткедириниң мурнунда ажылдап турганы мергежилин езугаар киир бижиир.

4. Кожууннуң, хоорайның прокурорунуң чөпшээрели чокта бүрүткеткен кандидатты кеземче херээнге онаап, тудуп хоругдап база судтуң шиитпири-биле административтиг хемчегге онаап болбас. Кеземче херээнге онаарынга база тудуп хоругдаарынга чөпшээрелин бээрде, прокурор кандидаттың бүрүткелин боттандырган девискээр соңгулда комиссиязынга дыңнадыр.

5. Бүрүткеткен кандидат бүзүреттирген кижилерни томуйлаар эргелиг. Бүзүреттирген кижилерниң бүрүткелин кандидаттың билдириишкинге болгаш бүзүреттирген кижи болурунга хамаатының бодунуң чөпшээрежип турарының дугайында билдириишкинге үндезилеп саадал чокка чорудар.

6. Бүзүреттирген кижилер соңгулда комиссиязындан шынзыдылганы алыр, суртаал болгаш бүрүткеткен кандидаттың соңгударынга идиглиг өске-даа ажыл-чорудулганы боттандырар. Бо үүлдүң 1 пунктузунда айыттынган хуусаада администрация (ажыл берикчизи) бүзүреттирген кижилерге оларның дилээн езугаар төлевир чок шөлээни бээр хүлээлгелиг. Бүзүреттирген кижилерни томуйлаан бүрүткеткен кандидаттар оларны кайы-даа үеде дедир кыйгыртыр эргелиг, ол дугайын соңгулда комиссиязынга дыңнадырга, комиссия ук бүзүреттирген кижилерге тывыскан шынзыдылгаларны күш чок болдурар. Бүрүткеткен кандидаттың бүзүреттирген кижилериниң саны 5-тен ашпас болур ужурлуг.

7. Бүзүреттирген кижилерниң бүрүн эргелери оларны томуйлаан бүрүткеткен кандидаттар бодунуң эрге-байдалын чидиргени-биле чергелештир доостур.

8. Соңгулда комиссиязы массалыг информация чепсектеринге соңгулдаларның түннелдерин албан езузу-биле чарлаан үеден тура, бүрүткеткен кандидат эргелерин чидирер болгаш бүрүткеткен кандидаттың эрге-байдалдары-биле холбашкан хүлээлгелеринден хостадыр.

VII эге.
СОҢГУЛДАЛАРНЫ ЭРТТИРИП ТУРДА, СУРТААЛ

38 үүл. **Суртаал чорударынга эрге**

1. Хамаатылар, хөй-ниити каттыжыышкыннары, политиктиг партиялар хоойлунуң чөпшээреп турар хевирлериниң болгаш арга-хоргаларының иштинге соңгулдаларга киржиринче суртаалдаар, бүрүткеткен кандыг-даа кандидат дээш база аңаа удур суртаалды чорудар эргелиг.

2. Бүрүткеткен кандидаттарга массалыг информация чепсектериниң дең байдалга ажыглалын магадылаар.

3. Соңгулдалар чоруп турар үеде массалыг информация чепсектерин дамчыштыр суртаалды массалыг ажыл-хемчеглерниң (хуралдар болгаш хамаатылар-биле ужуражылгалар, хөйнүң мурнунга дебаттар болгаш дискуссиялар, митингилер, демонстрациялар, чыскаалдар), суртаалдың парлалга материалдарын үндүрериниң база тарадырының, хоойлуда чөпшээреп турар өске-даа хевирлерниң аргазы-биле боттандырар.

4. Соңгулдалар чоруп турар үеде соңгулда комиссияларының бадылаар эргелиг кежигүннери, күрүне органнары, тус чер бот-башкарылга органнары, ачы-буян чедирер организациялар, шажынчүдүлге каттыжыышкыннары, а ол ышкаш күрүне болгаш муниципалитет албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилер, күрүне болгаш муниципалитет албан-хаакчылары, боттарының албан-дужаал азы албан-хүлээлгелерин күүседип турар шериг албан-хүлээлгелиглер суртаалга киржип болбас.

5. Хөй-ниитиниң соңгулдаларга холбашкан үзел-бодалдарын айтырганының түннелдерин чырыдып тура, массалыг информация чепсектери ону чоруткан организацияны, чоруткан үезин, айтырткан кижилерниң санын, медээни чыгганының аргазын, айтырыгның чиге тодарадылгазын, болуп болгу дег алдгчастырыгның статистиктиг үнелелин айтыр ужурлуг.

39 үүл. **Суртаалды чорударының хуусаалары**

1. Соңгулда мурнунуң суртаалы кандидатты бүрүткээн хүнден эгелээш, бадылаашкын хүнүнге чедир бир хонук, тик шак артканда, доостур.

2. Бо Хоойлуда доктаадып тургускан чурумга дүүштүр мооң мурнунда соңгулда комиссияларының турар черинден дашкаар черлерге азып, дерип турган суртаалдың парлалга материалдарын бадылаашкын хүнүнде биеэги черлеринге хевээр арттырар.

3. Бадылаашкын хүнүнге чедир 3 хонуктуң дургузунда, а ол ышкаш бадылаашкын хүнүнде массалыг информация чепсектери хөй-ниитиниң соңгулдалар-биле холбашкан үзел-бодалдарын айтырганының түннелдерин, соңгулдалар түннелдерин прогнозтаан болгаш соңгулдалар-биле холбашкан өске-даа шинчилелдерниң түннелдерин парлап чырыдарын болдурбас.

40 үүл. **Кандидаттарның массалыг информация чепсектеринге киреринiң негелделери**

1. Тургузукчулары күрүне база муниципалитет органнары, организациялар, албан черлери болуп турар, чок-ла болза долузу-биле азы кезик-чамдыызы-биле тус чер бюджединiң акша-хөреңгилериниң азы тус чер бот-башкарылга органнарының акша-хөреңгилериниң күсели-биле акшаландырып турар массалыг информация чепсектери, а ол ышкаш массалыг информацияның өске чепсектеринге көөрде, тус чер бюджединче үндүрүглер болгаш албан төлээр төлевирлер төлээриниң талазы-биле чиигелделерлиг массалыг информация чепсектери бүрүткеткен кандидаттарга соңгулда мурнунуң суртаалын дең байдалдыг чорударын хандырар ужурлуг.

2. Бо үүлдүң 1 пунктузунга хамаарышпайн турар массалыг информация чепсектери бүрүткеткен кандидаттарга эфир үезин, парлалга шөлүн керээ үндезининге бээр эргелиг. Бүрүткеткен кандидаттар эфир үезиниң база парлалга шөлүнүң төлевирин чогуур соңгулда фондуларындан дең байдалдыг боттандырар ужурлуг.

41 үүл. **Массалыг информацияның электроннуг чепсектерин дамчыштыр соңгулда мурнунуң суртаалын чорударының негелделери**

1. Бүрүткеткен кандидаттар бо Хоойлунуң 40 үүлүнүң 1 пунктузунуң дүрүмнеринге чагыртып база соңгулдалар эртип турар девискээрге телерадио дамчыдылгаларны боттандырып турар телерадиокомпанияларның каналдарынга эфир үезин дең байдалдарга халас алыр эргелиг. Соңгулда мурнунуң суртаалын чорударынга халас эфир үезиниң ниити хемчээли дамчыдылгаларның ниити үезиниң дөрттүң бир кезиинден эвээш эвес болур ужурлуг.

2. Телерадио дамчыдылга организацияларының каналдарынга үндүрүп берип турары халас эфир үезиниң ниити хемчээлиниң үштүң бир кезиинден эвээш эвезин кады дискуссияларны, "төгерик столдарны", кады ажылдажылганың ындыг чергелиг өске-даа суртаал хемчеглерин эрттиреринге тускайлаар. Халас эфир үезиниң бо үлүүнүң ажыглалынга бүрүткеткен бүгү кандидаттар дең үндезинге киржир ужурлуг.

3. Бо Хоойлунуң 40 үүлүнүң 1 пунктузунуң дүрүмнеринге чагыртып турар телерадио дамчыдылгалар организацияларының каналдарынга халас эфир үезиниң хуусаазы бадылаашкынга чедир 20 хонук артканда эгелээш, бадылаашкын хүнүнге чедир бир хонук артканда, ажыл хүннеринде доостур.

4. Бо Хоойлунуң 40 үүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган телерадиокомпаниялар соңгулда мурнунуң суртаалын төлевирлиг үндезинге чорударынга эфир үезин бүрүткеткен кандидаттарга курлавырлаар ужурлуг. Айыттынган эфир үезин хамаарышкан кандидатка керээ үндезинининге төлевир-биле ооң негээнин езугаар бээр. Төлевирниң хемчээли бүрүткеткен бүгү кандидаттарга чаңгыс аай дөмей болур болгаш ону кандидатты депшиткен хүнден орайтатпайн, парлаар. Кандидат бүрүзү курлавырлаттынган эфир үезиниң ниити хемчээлинден бодунуң үлүүн алыр эргелиг, ындыг үлүгнү ук ниити хемчээлди бүрүткеткен кандидаттарның ниити санынга үлээнинден тодарадыр. Курлавырлаттынып турар эфир үезиниң ниити хемчээли бо үүлдүң 1 пунктузунга дүүштүр халаска үндүрүп берип турар эфир үезиниң ниити хемчээлинден канчап-даа эвээш эвес болур ужурлуг.

5. Бо Хоойлунуң 40 үүлүнүң 1 пунктузунга чагыртып турар телерадиокомпаниялар-ның каналдарынга бүрүткеткен кандидаттарга эфир үезин бээриниң чурумун федералдыг конституcчу хоойлулар, федералдыг хоойлулар, Тыва Республиканың хоойлулары таарыштырар.

6. Телерадиокомпаниялар-ның бүрүткеткен кандидаттарга халас эфир үезин бергени-биле холбашкан чарыгдалдарны ук телерадиокомпаниялар-ның агар бюджет акшаландырыышкынының күсели-биле дуглаар.

42 үүл. **Массалыг информацияның парлалга чепсектерин дамчыштыр суртаалды чорударының негелделери**

1. Бо Хоойлунуң 40 үүлүнүң 1 пунктузунга чагырткан болган соңгулдалар эртип турар девискээрде тараттынып турар солун, сеткүүлдер, күрүне эргечагырга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының чүгле албан езузунуң медээлерин болгаш материалдарын, нормативтиг болгаш өске-даа актыларны парлаары-биле үндезилеп, тургузуп алганы парлалга үндүрүлгелеринден аңгыда, кандидаттарга оларның материалын парлаар парлалга шөлүн бээр ужурлуг.

2. Бо Хоойлунуң 40 үүлүнүң 1 пунктузунга хамааржып турар солун, сеткүүлдер редакциялары соңгулдаларга чедир 20 хонук арткан үеде халас парлалга шөлүн бээр.

3. Солун, сеткүүлдер редакцияларының боттарының агар бюджет акшаландырыышкынының күсели-биле халаска бергени парлалга шөлүнүң эң кудуку ниити хемчээли бо үүлдүң 2 пунктузунда доктаадып тургускан үеде солун, сеткүүлдүң неделяда үндүрүлгезиниң ниити шөлүнүң 10 хуузундан эвээш эвес болур ужурлуг.

4. Төлевирлиг парлалга шөлүн бүрүткеткен кандидатка керээ үндезининге бээр. Солун, сеткүүлдер редакцияларының курлавырлааны төлевирлиг парлалга шөлүнүң хемчээли халаска үндүрүп берген парлалга шөлүнүң ниити хемчээлинден эвээш эвес, ынчалза-даа ону ийиден хөй катап ашпайн турар болур ужурлуг.

5. Тускайжыттынган парлалга үндүрүлгелери (уруглар солун, сеткүүлдери, техниктиг, эртем болгаш өске-даа үндүрүлгелер) соңгулда кампаниязынга шуут киришпес дээн болза, олар кандыгдаа суртаал материалдарын парлаарындан ойталап болур.

6. Бо чүүлдүң 1 пунктузунда дүрүмнер бүрүткеткен кандидаттарның үндезилеп тургускан солун, сеткүүлдеринге хамаарышпас.

43 чүүл. **Соңгулда мурнунуң суртаалын массалыг хемчеглер дамчыштыр чорударының негелделери**

1. Күрүне эрге-чагыргазының органнары, тус чер бот-башкарылгазының органнары соңгулда мурнунуң хураларын болгаш соңгукчулар-биле ужуражылгаларны, хөйнүң мурнунга дебаттарны болгаш дискуссияларны, демонстрацияларны болгаш чыскаалдарны организастаарынга, ук массалыг хемчеглерни эрттирип турда айыыл чок чорукту хандырарынга бүрүткеткен кандидаттарга дуза чедирер хүлээлгелиг. Россия Федерациязының улус-чоннарының культура байлактарының онза үнелиг объектилериниң күрүне даңзызынче кирген бажың-балгатты болгаш тудуг-дериглерни ук сорулгаларга ажыглаарын болдурбас.

2. Бүрүткеткен кандидаттарның, оларның бүзүреткен кижилериниң соңгукчулар-биле ужуражылгаларын эрттиреринге бажың-балгатты үндүрүп бээриниң дугайында билдириишкинни күрүне органнары, тус чер бот-башкарылга органнары билдириишкинни киргенинден үш хонуктуң дургузунда сайгарып көөр. Митингилер, демонстрациялар болгаш чыскаалдар организакчыларының чагыын тус чер бот-башкарылга органнары Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр сайгарып көөр.

3. Соңгулда комиссияларының киирген чагыын езугаар массалыг хемчеглерни чорударынга таарымчалыг, күрүне азы муниципалитет өнчүзүнге, күрүне бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның өнчүзүнге хамааржып турар бажың-балгаттарны соңгулда комиссиязының доктаатканы үезинде бүрүткеткен кандидаттарның база оларның бүзүреттирген кижилериниң соңгукчулар-биле ужуражырынга ажыглаары-биле халаска үндүрүп бээр. Бир эвес айыттынган бажың-балгатты бүрүткеткен кандидаттарның бирээзинге массалыг хемчеглерни чорударынга берген таварылгада, бажың-балгаттың ээзи өске кандидатка ук бажың-балгатты бээринден ойталаар эргези чок. Массалыг ажыл-хемчеглерни эрттирип турда, соңгулда комиссиялары бүрүткеткен кандидаттарга дең арга-шинекти бээр ужурлуг.

4. Кандидаттарның шериг албан-хүлээлгелиг соңгукчулар-биле ужуражылгаларын шериг кезээниң девискээринден дашкаар черге эрттирип турда, бүгү кандидаттарга дең байдалды хандырар.

44 чүүл. **Парлаан суртаал материалдарын тарадырының негелделери**

1. Бүрүткеткен кандидаттар, соңгулда каттыжыышкыннары, соңгулда блоктары суртаалдың парлаан материалдарын үндүрер эргелиг. Парлаан суртаал материалдарының экземплярларын азы оларның хоолгаларын кандидатты бүрүткээн девискээр соңгулда комиссиязынга киирер ужурлуг.

2. Парлаан суртаал материалдарынга ук материалдарны кылып, белеткээн организацияларның адын болгаш адрестерин (кижилерниң фамилиязын, адын, адазының адын база чурттап турар черин), ындыг материалдарны кылырынга чагыг киирген организацияларның адын (фамилия, ады, адазының ады), а ол ышкаш ук материалдарның тиражының болгаш оларны үндүргенииң ай, хүнүнүң дугайында медээни айтыр. Айыттынган информация чок соңгулда мурнунуң парлаан суртаал материалдарын тарадыры хоруглуг.

3. Бажың-балгаттарга, тудуг-дериглеринге болгаш өске-даа объектилерге парлаан суртаал материалдарын чүгле айыттынган объектилериниң ээлериниң азы өнчү ээлериниң чөпшээрели-биле азып чыпшырар. Айыттынган материалдарны тураскаалдарга, обелискилерге, төөгү, культура болгаш архитектура талазы-биле онза үнелиг бажың-балгаттарга, тудуг-дериглерге, а ол ышкаш бадылаашкын чорудар черлерге база ындыг черлерже кирер эжиктерге азарын хоруур.

4. Девискээр соңгулда комиссиязының киирген санал-оналы-биле тус чер бот-башкарылгазының органнары соңгулдаларга чедир 30 хонуктан орай эвесте соңгулда участоктарының девискээр бүрүзүнге парлаан суртаал материалдарын азарынга база чыпшырарынга тускай черлерни үндүрүп бээр ужурлуг. Бүрүткеткен кандидат бүрүзүнге парлаан суртаал материалдарын азарынга дең байдалдарны хандырар ужурлуг.

5. Суртаалдың меге материалдарын, чок-ла болза бо чүүлдүң 2 пунктузунда айыттынган информацияны киирбээн суртаалдың парлаан материалдарын таратканының дугайында девискээр болгаш участок соңгулда комиссияларын дыңнатканда, олар ук ажыл-чорудулганы соксадыры-биле хемчеглерни алыр болгаш хоойлу-дүрүмге удур суртаал ажыл-чорудулгазын соксадыр база соңгулда мурнунуң хоойлу-дүрүмге дүүшпес суртаал материалдарын хавырар дугайында негелдени хоойлу-дүрүм камгалаар болгаш өске-даа органнарга тургузар эргелиг.

45 чүүл. **Соңгулда мурнунуң суртаалын чорудар эргениң соора ажыглалын болдурбазы**

1. Соңгулда комиссиялары соңгулда мурнунуң суртаалын чорударының доктааттынган чурумунуң сагылгазын контрольдаар.

2. Суртаалды чорудуп тура, массалыг информацияның хостуун соора ажыглаарын: социал, сөөк-язы, национал болгаш адаан-өжээнни өөскүдүп турар, эрге-чагырганы эжелеп алырынче, конституусчу тургузугнуң үндезиннерин күш-биле өскертиринче болгаш күрүненииң бүдүн-бүрүн чоруун үрээринче, дайын-чааны пропагандалаарынче кыйгырып турар суртаалды, массалыг информацияның хостуун соора ажыглаар болгаш федералдыг хоойлу-дүрүмнерде хораан өске-даа хевирлерни неп тередирин болдурбас.

3. Кандидаттар болгаш оларның төлээлеткен кижилери, а ол ышкаш соңгулда мурнунуң суртаалынга дорт болгаш доора киржилгелиг организациялар соңгукчуларны хээлилер: организастыг ажылды (соңгулда участоктарынга дежурныйлаашкын, соңгукчуларның хол үжүүн чыыры, суртаал ажылы) күүсеткени дээрден башка, оларга акша-хөреңгилерни, белектерни болгаш өртек-үнелиг өске-даа чүүлдерни тыпсыр, бараанарны чиигелделиг садар, парлаан, а ооң иштинде чурук кааспалгазы, соңгулда кампаниязынга тускай белеткеп кылган материалдар болгаш хөрек демдектеринден аңгыда, кандыг-даа бараанарны халас тарадыр, а ол ышкаш төлевир чок азы чиигелделиг ачы-дуза чедирери хоруглуг. Кандидаттар, оларның төлээлеткен кижилери, өске-даа кижилер болгаш организациялар соңгулда мурнунуң суртаалын чорудуп тургаш, акша-хөреңгилер, өртек-үнелиг саазыннар (ооң иштинде соңгулдаларның түңнелдери-биле) болгаш өске-даа материалдыг кежиктерни, а ол ышкаш федералдыг хоойлуларда көрдүнмээн ачы-дуза чедирер эргези чок.

4. Бүрүткеткен кандидаттар, бүзүреттирген кижилер оларны бүрүткээн үеден соңгулдаларның түңнелдерин парлаан үеге чедир ачы-буян чедирер ажыл-чорудулганы, ооң иштинде кандидаттың депшиттиргени соңгулда округундан дашкаар, чорудар эргези чок.

5. Бо Хоойлунуң 40 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган массалыг информация чепсектери соңгулда кампаниязынга киржип тура, бүрүткеткен кандидатка соңгулда мурнунуң суртаалының хуусаазы доозулгуже чедир ооң ат-алдарын, төлептиг чоруун азы ажыл-херекчи репутациязын камгалаар талазы-биле удурланыышкынын азы өске-даа тайылбырын берип шыдавас хире болза, олар бүрүткеткен кандидаттың ат-алдарынга, төлептиг чоруунга азы ажыл-херекчи репутациязынга хора чедирги дег медээни хөйге парлаарын болдурбас ужурлуг. Бүрүткеткен кандидаттың ат-алдарынга, төлептиг чоруунга азы ажыл-херекчи репутациязынга хора чедирип болгу дег медээни тараткан массалыг информация чепсектери соңгулда мурнунуң суртаалын чорударының хуусаазы доозулгуже чедир бүрүткеткен кандидатка бодунуң ат-алдарын, төлептиг чоруун азы ажыл-херекчи репутациязын камгалаар талазы-биле удурланыышкынны азы өске-даа тайылбырны кылыр арганы бербээни массалыг информацияның ук чепсектерин суд харыысалгазынга онаарының үндезини болган туруп болур.

6. Бүрүткеткен кандидат, соңгулда каттыжыышкыны, соңгулда блогу бо чүүлдүң 2 пунктузун хажыткан таварылгада, девискээр соңгулда комиссиязы, өске органнар, бо Хоойлунуң 66 чүүлүнде айыттынган организациялар болгаш хамаатылар кандидатты бүрүткээнин күш чок болдурарының дугайында негелдени судка киирер эргелиг. Бүрүткеткен кандидат соңгулда мурнунуң суртаалын чорударының бо Хоойлунуң 37-44 чүүлдеринде доктаадып тургускан өске-даа чурумнарын үрээн таварылгада, соңгулда комиссиязы хоойлу-дүрүм камгалаар болгаш өске-даа чогуур органнарга хоойлу-дүрүмге дүүшпес суртаал ажыл-чорудулгазын соксадырының дугайында негелдени киирер, а ол ышкаш соңгулда комиссиязы кандидатты бүрүткээриниң дугайында шиитпирни күш чок болдурар эргелиг.

VIII эге.
СОҢГУЛДАЛАРНЫ АКШАЛАНДЫРАРЫ

46 чүүл. **Соңгулдаларга белеткелди болгаш оларны эрттирерин саң-хөө-биле хандырары**

1. Соңгулдаларны белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле соңгулда комиссияларының чарыгдалдарын тус чер бюджединиң акша-хөреңгизиниң күсели-биле боттандырар.

Тус чер бюджединден үндүрүп берген акша-хөреңги четпейн барган таварылгада, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнары тус чер бюджединче тускай сорулгалыг акша-хөреңгилерни немей үндүрүп бээрин хандырар.

2. Айыттынган чарыгдалдарны хамаарышкан тус чер бюджединге аңгы одуруг-биле айтыр болгаш оларны долу хемчээлбиле акшаландырар чарыгдалдарның даңзызынче кирер.

3. Бир эвес соңгулдаларның акшаландырыышкынын тус чер бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле боттандырбайн турар, а ол ышкаш хамаарышкан соңгулдаларны белеткээр болгаш эрттирер участок соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазын удуртурун бо Хоойлуну езугаар дааскан девискээр соңгулда комиссиязының саңхөө акша-хөреңгилерин өй-шаанда шилчитпээн таварылгада, ук чарыгдалдарны тус чер бот-башкарылгазының органнары банкыларның ук соңгулда комиссиязынга конкурс үндезининге бергени чээлилериниң күсели-биле төлээр. Берип болгу дег саң-хөө акша-хөреңгилериниң хемчээли мооң мурнунда ындыг чергелиг соңгулдаларны белеткээринге база эрттиреринге чарыгдаан акша-хөреңгилер дугайында муниципалитет тургузуунуң соңгулда комиссиязының отчедунда айыттынган түңден ашпас ужурлуг. Бо таварылгада федералдыг хоойлу-дүрүмнүң доктаадып тургусканы күш-ажыл төлевириниң эң адаккы хемчээлинде өскерлиишкиннерни өөренип көөр.

4. Чээли акша-хөреңгилерин өре хүлээлгелери кылдыр алган тус чер бот-башкарылгазының органы чээли акша-хөреңгилерни эгидерин база оларны ажыглааны дээш, хуу төлевирин муниципалитет тургузуунуң бюджединиң акша-хөреңгизинден ийи чылдан ара чокта, бир эвес оон кыска хуусаа чогуур хоойлуда (нормативтиг эрге-хоойлу актызында) көрдүнмээн болза, боттандырар. Айыттынган соңгулдаларны эрттирген чылдың соонда дараазында чылдың бюджедин бадылап турда, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органы ук чээлилериниң төлевирин тус чер бюджединге аңгы одуруг-биле көөр хүлээлгелиг. Бо Хоойлунуң күжүнге даянып алгаш, чээлилерни эгидериниң магадылалын магадылал бээриниң дугайында шиитпирни хүлээп албайн бээр.

5. Бюджет акша-хөреңгилерин соңгулдаларга чарыгдаанының дугайында девискээр соңгулда комиссияларының саң-хөө очеттарын тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органнарынче киирер.

47 чүүл. **Кандидаттарның соңгулда фондулары, оларны тургузарының база ук фондуларның акша-хөреңгилерин чарыгдаарының чуруму**

1. Кандидаттар соңгулда кампаниязын акшаландырары-биле боттарының соңгулда фондуларын, бо Хоойлунуң 30 чүүлүнге дүүштүр ук кандидаттарны деткиирингe соңгукчуларның хол үжүүн чыырының дугайында девискээр соңгулда комиссиязының бижимел дыңнадыының соонда, тургузар хүлээлгелиг. Соңгулда мурнунуң суртаалын акшаландырарыбиле бүрүткеткен кандидаттар боттарының соңгулда фондуларының ажык счеттарын ажыглаарын уламчылаар.

2. Кандидаттарның фондулары дараазында айыттынган акша-хөреңгилериң күсели-биле тургустунган туруп болур:

кандидаттың бодунуң хууда акша-хөреңгизи;

кандидатты депшидип үндүрген соңгулда каттыжыышкынының, соңгулда блогунуң оларга тускайлап үндүрүп берген акша-хөреңгизи;

хамаатыларның болгаш юридиктиг эргелиг черлерниң эки тура ачы-дуза салыышкыннары;

3. Кандидаттарның соңгулда фондуларынче дараазында организацияларының болгаш хамаатыларның талазындан ачы-дуза салыышкыннарын киирип болбас:

кадагааты күрүнелерден, албан черлеринден, бүдүрүлгелерден, хамаатылардан;

хамааты эрге чок кижилерден;

Россияның юридиктиг эргелиг черлеринден, бир эвес оларның устав капиталында даштыкы киржилгениң үлүү 30 хуу ажып турар болза;

18 хар четпээн хамаатылардан;

күрүне эрге-чагырга органнарындан болгаш тус чер бот-башкарылга органнарындан, күрүне база муниципалитет албан черлеринден болгаш организацияларындан;

устав капиталында күрүне азы муниципалитет үлүү 30 хуу ажып турар, а ол ышкаш үндүрүглер болгаш чыылдалар төлээрде чиигелделиг юридиктиг эргелиг черлерден;

шериг кезектеринден, хоойлу-дүрүм камгалаар органнардан;

ачы-буян чедирер организацияларындан, шажын-чүдүлге каттыжыышкыннарындан;

а ол ышкаш адын адаваан ачы-дуза чедирикчилерден ачы-дуза киирерин болдурбас.

4. Кандыг-бир хамаатының эки тура ачы-дуза салыышкыннарының үстүкү хемчээли соңгулдаларны томуйлаан хүнде федералдыг хоойлу-биле доктааттынган турган ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлинден 100 катаптан хөй эвес болур ужурлуг. Кандыг-бир юридиктиг эргелиг черлериң эки тура ачы-дуза салыышкыннарының үстүкү хемчээли соңгулдаларны томуйлаан хүнде федералдыг хоойлу-биле доктааттынган турган ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлинден 5000 катаптан хөй эвес болур ужурлуг.

Кандидаттың бодунуң хууда акша-хөреңгилериниң үстүкү хемчээли соңгулдаларны томуйлаан хүнде федералдыг хоойлу-биле доктааттынган турган ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлинден 1000 катаптан хөй эвес болур ужурлуг.

Кандидаттың соңгулда фондузунуң акша-хөреңгизинден бүгү чарыгдалдарының үстүкү хемчээли соңгулдаларны томуйлаан хүнде федералдыг хоойлу-биле доктааттынган турган ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлинден 10000 катаптан хөй эвес болур ужурлуг.

5. Соңгулда фондузун тургузуп турар бүгү акша-хөреңгилерни Россияның Ажаалга банкызының салбырында тускай счетче шилчидер. Ук счетту кандидат девискээр соңгулда комиссиязының чөпшээрелин езугаар ажыдар. Айыттынган счеттарны ажыдарының болгаш

чорударының, соңгулда фондуларының акша-хөреңгилериниң учедун болгаш отчедун чорударының чурумун Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы Россия Федерациязының Төп банкызының, Тыва Республиканың Национал банкызының чөпшээрешкени-биле доктаадып тургузар.

6. Соңгулда фондуларының акша-хөреңгилерин ону тургускан кандидаттар таарыштыр ажыглаар эргелиг.

7. Соңгулда фондуларының акша-хөреңгилерин тускай сорулгаларга ажыглаар. Оларны чүгле соңгулда кампаниязының чорудулгазы-биле холбашкан чарыгдалдарны дуглаарынга ажыглаар.

8. Соңгулда фондуларының акша-хөреңгилерин дараазында сорулгаларга ажыглап болур:

а) кандидаттың депшидилгезин деткиирингe хол үжүүнүң чыылдазынче угланган организас-техниктиг хемчегларни саң-хөө-биле хандырары;

б) соңгулда мурнунуң суртаалы;

в) хамаатының соңгулда кампаниязының чорудулгазы-биле дорт хамаарышкан ажылды (ачы-дузаны) күүсеткени (чедиргени) дээш, күш-ажыл төлевири;

г) бажың-балгат, дериг-херексел хөлезинииниң, сургакчылаашкын чарыгдалдарының, харылзаа ачы-дузазының төлевири, канцелярия барааннарын садып алыры болгаш соңгулда кампаниязының чорудулгазы-биле дорт холбашкан өске-даа чарыгдалдарны төлээри.

9. Хамаатылар болгаш юридиктиг эргелиг черлер кандидаттың соңгуттурарынга идиглиг ажыл-чорудулгага саңхөө деткимчезин чүгле чогуур соңгулда фондуларын дамчыштыр кылыр эргелиг. Юридиктиг эргелиг черлерге, оларның салбырларынга, төлээ черлеринге болгаш өске-даа салбырларга соңгулдалар-биле дорт-даа, доора-даа холбашкан халас азы хөлүн эрттир чавызаткан өртектерге ажылдарны кылыры, ачы-дузаны чедирери, барааннар сайгарары хоруглуг. Хамааты амы-хуузунда эки-тура-биле кандидаттың соңгулда кампаниязы-биле холбашкан ажылдарны халас кылып, ачыдузаны халас чедирип болур.

10. Кандидаттар, бүрүткеткен кандидаттар соңгулда фондузунче кирген акша-хөреңгилерден өске акша-хөреңгилерни хол үжүү чыырынга, соңгулда мурнунуң суртаалын чорударынга, соңгулда мурнунуң өске-даа ажыл-хемчеглерин боттандырарынга ажыглаары хоруглуг. Бир эвес кандидат хол үжүүнүң чыылдазы азы соңгулда мурнунуң кампаниязы чоруп турар үеде бодунуң соңгулда фондузунуң акша-хөреңгилеринден өске акша-хөреңгини ажыглаан болза, девискээр соңгулда комиссиязы кандидатты бүрүткээриниң дугайында бодунуң шиитпирин күш чок болдурар эргелиг. Бир эвес айыттынган хажыдыышкыннар соңгулдаларның түңнелдерин парлаанының соонда илерээн таварылгада, девискээр соңгулда комиссиязы кандидаттың соңгуттурганын күш чок деп санаарының дугайында негелдени судче киирер эргелиг.

11. Бүрүткеткен кандидаттың соңгулда фондузунуң счедун тудуп турар банк девискээр соңгулда комиссиязының негээнин езугаар өйлеп-өйлеп-ле айыттынган соңгулда комиссиязынга ук бүрүткеткен кандидаттың счедунда акша-хөреңгилериниң чарыгдалының болгаш ынаар кирген акша-хөреңгилериниң дугайында медээ-дыңнадыгны киирер хүлээлгелиг.

12. Бадылаашкын хүнүнге чедир девискээр соңгулда комиссиязы өйлеп-өйлеп-ле массалыг информация чепсектеринге бүгү кандидаттарның соңгулда фондуларынче акша-хөреңгилерниң кириишкинин болгаш оларны чарыгдаанының дугайында дыңнадыгны парладырыбиле чорудар. Бо Хоойлунуң 40 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган массалыг информация чепсектери боттарының агар акшаландырыышкынының акша-хөреңгилериниң күсели-биле девискээр соңгулда комиссияларының дамчыдып берип турары ук дыңнадыгларны, ону алган хүнден 3 хонуктуң дургузунда, парлаар хүлээлгелиг.

13. Кандидат, бүрүткеткен кандидат соңгулдаларның түңнелдерин парлаанының соонда, 30 хонуктан орай эвесте хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязынга бодунуң соңгулда фондузунуң хемчээлиниң болгаш ону хевирлээниниң үндезиннериниң дугайында, а ол ышкаш бүгү чарыгдалдарның дугайында отчеттарны киирер. Соңгулда комиссиялары айыттынган отчеттарның хоолгаларын, оларны алган хүнден 3 хонуктан орайтатпайн, массалыг информация чепсектеринге дамчыдар.

14. Кандидат, бүрүткеткен кандидат тускай счеттарда чарыгдаттынмайн артып калган акша-хөреңгилериң артыын ачы-дуза салыышкынын болгаш акша шилчидиишкинин боттандырган организацияларның база кижилериң счеттарынче оларның киирген акша-хөреңгилеринге дең-дески кылдыр шилчидер. Бадылаашкын хүнүнден 30 хонук эрткенде, банк соңгулда комиссиязының бижимел айтыышкынын езугаар ол комиссияның счедунче акша-хөреңгилерниң аңаа хамааржыр үлүүн кандыг-даа чугаа чокка шилчидип бээр хүлээлгелиг. Кандидаттың тускай счетунда артып калган өске акша-хөреңгилерни соңгулда хүнүнден 60 хонук эрткенде, девискээр соңгулда комиссиязының бижимел айтыышкынын езугаар банк муниципалитет тургузуунуң бюджединиң орулгазынче шилчидер.

15. Соңгулда фондуларының акша-хөреңгилеринге, эки тура ачы-дуза салыышкыннарынга база айыттынган фондуларже өске-даа акша шилчидилгелеринге, а ол ышкаш айыттынган фондуларның акша-хөреңгилеринден чарыгдалдарга үндүрүг онаарының чурумун федералдыг хоойлулар доктаадып тургузар.

16. Соңгулда комиссиялары кандидаттарның соңгулда фондуларының акша-хөреңгилерин хевирлеп тургузарының болгаш ук акша-хөреңгилерни чарыгдаарының чурумун контрольдаар.

48 чүүл. **Акша-хөреңгилерни чарыгдаарының чуруму болгаш саң-хөө отчеду**

1. Бо Хоойлунуң 46 чүүлүнге дүүштүр соңгулдаларны белеткээринге база эрттирериңге үндүрүп берген акша-хөреңгилерни соңгулданың хүнүн томуйлаанының соонда, 10 хонуктан орайтатпайн, девискээр соңгулда комиссияларының счеттарынче шилчидер. Девискээр соңгулда комиссиялары үндүрүп берген акша-хөреңгилерни соңгулдалар хүнүнге чедир 25 хонуктан орай эвесте адааңда турар соңгулда комиссияларынга үлеп хуваар болгаш оларның счеттарынче шилчидип бээр.

2. Соңгулда комиссияларының даргалары акша-хөреңгилерни таарыштыр ажыглаар болгаш соңгулда комиссиязының саң-хөө айтырыгларының талазыбиле шиитпирлеринге саң-хөө документилериниң дүүшкээ дээш харыысалгалыг.

3. Айыттынган акша-хөреңгилерни чарыгдаанының дугайында девискээр соңгулда комиссиязының, участок соңгулда комиссиязының саң-хөө отчедунуң үлегер-майыын Россия Федерациязының хоойлуларынга дүүштүр кожуун (район), хоорай чагыргаларының саң-хөө комитеттери, эргелелдери тургузар. Девискээр, участок соңгулда комиссиялары саң-хөө отчеттарын девискээр соңгулда комиссиязынга соңгулдаларның түңнелдерин албан езузу-биле парлаан хүнден 10 хонуктан орай эвесте киирер. Девискээр соңгулда комиссиязы акша-хөреңгилерни чарыгдаанының дугайында саң-хөө отчедун ону хынадыр база чөпшээредирибиле кожуун (район), хоорай чагыргазының саң-хөө комитединче, эргелелинче соңгулдаларның түңнелдерин парлаан хүнден 40 хонуктан орай эвесте киирер.

Хыналда соонда, ынчалза-даа соңгулдаларның түңнелдерин парлаан хүнден 60 хонуктан орай эвесте кожуун (район), хоорай чагыргазының саң-хөө комитеди, эргелели саң-хөө отчедун тус чер ботбашкарылгазының чогуур төлээлекчи органынга бадыладыры-биле киирер.

Ук отчетту бадылаанының соонда, ийи неделя хуусааның дургузунда ону кожуун (район), хоорай солунунга парлаар.

4. Соңгулдаларны белеткээр болгаш эрттирери-биле девискээр комиссиязынга бюджеттен үндүрүп берген болгаш айыттынган сорулгаларга чарыгдаттынмайн барган акша-хөреңгилериң артыын хамаарышкан тус чер бюджединге эгидер.

IX эге.
БАДЫЛААШКЫННЫ ОРГАНИЗАСТААРЫ БОЛГАШ ЧУРУМУ. СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ БАДЫЛААШКЫННАРЫН САНААРЫ, СОҢГУЛДАЛАРНЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИН ТОДАРАДЫРЫ БОЛГАШ ОЛАРНЫ ПАРЛААРЫ

49 чүүл. **Бадылаашкын чорудар бажың-балгат**

1. Бадылаашкын болур бажың-балгатты хамаарышкан муниципалитет тургузуунуң даргазы (тус чер чагыргазының даргазы), а бир эвес муниципалитет тургузуунуң уставында ындыг албан-дужаалдар көрдүнмээн болза, тус чөр ботбашкарылгазының төлээлекчи органының төлээлеткени албан-дужаалдыг кижизи участок соңгулда комиссиязының эргезинге халаска үндүрүп бээр.

2. Бадылаашкын болур черге зал турар ужурлуг, аңаа кабиналарны азы чажыт бадылаашкын чорударынга таарыштырган тускай черлерни дерип тургузар, бир болза чажыт бадылаашкын чорударынга тааржыр өрээлдер турар, олар чырыдар системалыг, столдарлыг болур, бижиир үүлдер-биле хандыртынган турар. Ол сорулгаларга карандаштар ажыглаарын болдурбас.

3. Бадылаашкын болур черни турум бадылаашкын хааржактары-биле дериир. Бадылаашкын болур черден дашкаар черлерге бадылаашкынны организастаарынга херек дажыглаар соңгулда хааржактарының саны (ынчалза-даа үштен хөй эвес), а ол ышкаш соңгулда хааржактарын база соңгулда документилерин таңмалаарынга (диизелээринге) херек дериг-херекселдер участок соңгулда комиссиязынга четчири-биле турар ужурлуг.

4. Участок соңгулда комиссиязының эргезинге шыңгыы отчеттуг соңгулда документилерин, ооң иштинде соңгулда бюллетеньнерин, а ол ышкаш хуусаа бетинде бадылап каапкан соңгукчуларның бюллетеньнерин суккан чагаа хаптарын шыгжаар демир хааржак турар ужурлуг.

5. Бадылаашкын болур бажың-балгатка азы ооң мырыңай чанынга участок соңгулда комиссиязы стендини дерип кылыр, аңаа ук соңгулда округунга бүрүткеткен шупту кандидаттарның дугайында информация материалдарын, ооң иштинде оларның допчу намдарын (эртеми, өг-бүле байдалы болгаш өске-даа) азып дериир. Айыттынган информастыг материалдар суртаал кыйгырыгларлыг болбас ужурлуг. Ол ышкаш стендиге ук соңгулда округунга бүрүткеткен кандидаттарның фамилиязын биживээн, долдуруп каан соңгулда бюллетеньнериниң үлегер-майыын азар.

6. Бадылаашкын болур бажың-балгатка бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдуң улгаттырган үлегер-майыын аскан турар, аңаа бадылаашкынның түңнелдериниң көргүзүглерин оларның удур билдингениниң хиречергези-биле киир бижип турар.

7. Бадылаашкын болур бажың-балгатка соңгулда бюллетеньнерин берип турар черлер, бадылаашкын кабиналары болгаш хааржактары участоктуң соңгулда комиссиязының кежигүннеринге, хайгааракчыларга хары угда шуптузу көстүп турар кылдыр дерээн турар ужурлуг.

50 чүүл. **Соңгулда бюллетени**

1. Соңгукчу бүрүзү бадылаары-биле соңгулда бюллетенин алыр.

2. Соңгулда бюллетеньнерин хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязының дорт айтыышкыны база хайгааралы-биле кылыр, олар шыңгыы отчеттуг документилер болур. Бо Хоойлуда доктааткан чурум езугаар парлаан соңгулда бюллетеньнериниң саны хамаарышкан соңгулда округунга бүрүткеткен соңгукчуларның санының 3 хуузундан ашпас болур ужурлуг.

3. Соңгулда бюллетенииниң үлегермайыын болгаш сөзүглелин, а ол ышкаш бюллетеньнерни кылырының чурумун, оларның санын, бюллетеньнерни кылырынга негелделерни, а ол ышкаш кылып каан бюллетеньнерниң багайларын брактаарының болгаш шыгжаарының чурумун хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиялары бадылаашкын хүнүнге чедир 25 хонуктан орай эвесте бадылаар. Соңгулда бюллетениниң сөзүглели ооң чүгле чаңгыс талазынга бижиттинген болур.

4. Соңгулда бюллетенинге алфавит чуруму-биле бүрүткеткен кандидат бүрүзүнүң фамилиязы, ады, адазының ады, төрүттүнген чылы, чурттап турар чери, ажылдап азы албан хаап турар чиңгине чери болгаш албан-дужаалы, бүрүткеткен кандидат бүрүзүнүң кылып турар ажылхерээниң хевири, ук кандидатты кым депшиткени кирген турар. Хөй-ниити каттыжыышкынынга хамаарылгалыын соңгулда бюллетенинге кандидаттың бодунуң күзели-биле киирер.

5. Бо чүүлдүң 4 пунктузунда айыттынган бүрүткеткен кандидат бүрүзүнүң дугайында медээлерниң оң талазынга хос хана-карак турар. Кандидаттарның даңзызының соонга "Шупту кандидаттарга удур" деп бижээн одургунуң оң талазынга хос хана-карак турар. Соңгулда бюллетени бүрүзүнге ону канчаар долдурарының тайылбыры турар ужурлуг.

6. Соңгулда бюллетеньнерин тыва болгаш орус дылдарга парлаар.

7. Типография соңгулда бюллетеньнериниң багайларын брактааш, бо Хоойлуга дүүштүр оларны парлаарын чагаан девискээр соңгулда комиссиязының төлээлеткен кежигүннеринге акт езугаар дамчыдып бээр. Чагыгга дүгжүп турар санныг соңгулда бюллетеньнерин дамчыдып бергениниң соон дарый, типографияның ажылдакчылары брактаан болгаш артык соңгулда бюллетеньнерин соңгулда комиссиязының кежигүннери, кандидаттарның бүзүреттирген кижилери көрүп турда, узуткаар, ол дугайында актыны тургузар болгаш аңаа турган кижилер шупту хол үжүүн салыр.

8. Девискээр соңгулда комиссиязы типографиядан соңгулда бюллетеньнерин алгаш, участок соңгулда комиссияларынга акт езугаар дорт дамчыдып бээр.

9. Соңгулда бюллетеньнерин шын дамчыдып бергени дээш, харыысалга соңгулда бюллетеньнерин дамчыдып берип, хүлээп ап база шыгжап, кадагалап турар соңгулда комиссияларының даргаларынга онаажыр.

10. Соңгулда бюллетеньнерин девискээр соңгулда комиссияларынга бадылаашкын хүнүнге чедир 20 хонуктан орай эвесте, а участок соңгулда комиссияларынга соңгулдалар хүнүнге чедир 4 хонуктан орай эвесте дамчыдып бээр.

11. Участок соңгулда комиссияларынга акт езугаар дамчыдып берип турар соңгулда бюллетеньнериниң санын девискээр соңгулда комиссиязының шиитпири-биле тодарадыр. Бо таварылгада участок соңгулда комиссияларынга дамчыдып берип турар соңгулда бюллетеньнериниң саны бюллетеньнерни дамчыдып берип турар хүнде соңгулда участогунуң соңгукчулар даңзызында киир бижиттинген соңгукчуларның санындан 0,5 хуудан ашпас турар ужурлуг.

12. Соңгулда бюллетенииниң арын талазынга оң талакы үстүү булуңунга участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг ийи кежигүнү хол үжүүн салыр, оларны участок соңгулда комиссиязының таңмазы-биле шынзыдар. Участок соңгулда комиссиязының шынзытпааны бюллетеньнерин доктаттынмаан хевирниң бюллетеньнери деп санаар болгаш бадылаашкын санаашкынын чорудуп турда, херекке албас.

13. Соңгулда бюллетеньнерин парлап белеткээниниң соонда, чамдык кандидаттар үнүп чораан азы оларны бүрүткээнин күш чок болдурган таварылгада, девискээр соңгулда комиссиязының айтыышкыны-биле участок соңгулда комиссиялары соңгулда бюллетеньнеринден ук кандидаттарның дугайында медээлерни шыйып кааптар.

14. Бир эвес кандидатты (кандидаттарны) судтуң күштүг болуп эгелээн шиитпири-биле соңгулда бюллетеньнерин кылып доосканының соонда бүрүткээн таварылгада, девискээр соңгулда комиссиязы бо чүүлде көрдүнген чурум езугаар соңгулда бюллетеньнериниң чаа тиражын кылыр.

51 чүүл. **Хуусаа бетинде бадылаарының чуруму**

1. Бадылаашкын болур хүнде чурттап турар черинге турбас болгаш соңгукчуларның даңзызында киргени соңгулда

участогунда турар участок соңгулда комиссиязынга кээп шыдавас соңгукчу кижи девискээр (бадылаашкын болур хүнге чедир 15 - 4 хонукта) азы участок соңгулда комиссиязының (соңгулда болур хүнге чедир 3-1 хонукта) бажың-балгадынга соңгулда бюллетенин долдургаш, хуусаа бетинде бадылап болур. Соңгукчу кижи ынчан хуусаа бетинде бадылаарының чылдагаанын айыткан билдириишкинни хамаарышкан соңгулда комиссиязынга киирер. Ол билдириишкинни хуусаа бетинде бадылаан соңгукчунуң даңзызынга кожуп каар. Соңгулда комиссиязының бажың-балгадынга хуусаа бетинде бадылап турда, соңгулда комиссиязы бадылаашкынның чажыдын хандырар, соңгукчунуң тура-соруун илередирин хажыдар байдалды болдурбас, соңгулда бюллетенииң бүдүн-бүрүн болурун болгаш бадылаашкынның түңнелдерин доктаадып база соңгулдаларның түңнелдерин тодарадып турда, соңгукчунуң бадылаашкынын барымдаалаан турарын хандырар хүлээлгелиг.

2. Девискээр болгаш участок соңгулда комиссиялары бадылаашкын хүнүнге чедир 5 хонуктан орай эвесте хуусаа бетинде бадылаашкынның болур черииң болгаш үезиниң дугайында массалыг информация чепсектерин дамчыштыр азы өске-даа арга-биле ук девискээр болгаш участок соңгулда комиссияларының турар черлеринге соңгукчуларга дыңнадыр хүлээлгелиг. Соңгулда комиссиязының турар черинге хуусаа бетинде бадылаашкынны чорударының үе-шагын комиссияның шиитпири-биле тодарадыр болгаш бир хүнде дыштаныр хүннер-биле катай, 6 шактан эвээш эвес болур ужурлуг.

3. Бир эвес соңгукчу девискээр соңгулда комиссиязының турар черинге бадылап турар болза, аңаа бээр соңгулда бюллетенииң арын талазының оң талазында адаккы булуңга девискээр соңгулда комиссиязының ийи кежигүнү хол үжүүн салыр, оларны девискээр соңгулда комиссиязының таңмазы-биле шынзыдар. Девискээр соңгулда комиссиязы хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларның даңзызын тургузар. Участок соңгулда комиссиязы хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларның девискээр соңгулда комиссиязындан келген даңзызын кылырын уламчылаар.

4. Хуусаа бетинде бадылаан соңгукчу долдурган соңгулда бюллетенин чагаа хавынга суккаш, хырбалап каар. Чагаа хавының хырбалаан черинге ук девискээр азы участок соңгулда комиссиязының ийи кежигүнү хол үжүүн салыр, оларны чогуур соңгулда комиссиязының таңмазы-биле, а ол ышкаш хуусаа бетинде бадылаан соңгукчу хол үжүү салып шынзыдар.

5. Соңгулда бюллетеньнерин суккан таңмалаан чагаа хавы участок соңгулда комиссиязынче бүгү бюллетеньнерни дамчыдып бээр үеге чедир девискээр соңгулда комиссиязының турар черинге ук девискээр соңгулда комиссиязының секретарынга шыгжаттынып чыдар, а участок соңгулда комиссиязының турар черинге участок соңгулда комиссиязының секретарынга бадылаашкын хүнүнге чедир шыгжаттынар.

6. Хамаарышкан соңгулда комиссиязы үстүнде турар соңгулда комиссиязы-биле дугуржуп тургаш, ырак болгаш барып чедери берге черлерде тургускан чаңгыс азы элээн каш соңгулда участоктарынга бүгү-ле соңгукчуларның бадылаашкынын бадылаашкын хүнүнге чедир хуусаа бетинде, ынчалза-даа 15 хонуктан орай эвесте эрттирерин чөпшээрээр эргелиг. Бо таварылгада хуусаа бетинде бадылаашкынны бо Хоойлунуң 52-ги чүүлүбиле доктааткан дүрүмнер езугаар эрттирер болгаш ооң доостуру билек-ле соңгукчуларның бадылаашкынын санаар болгаш бо Хоойлунуң 60-гы база 61-ги чүүлдериниң негелделери-биле дүүштүр бадылаашкынның түңнелдерин үндүрер.

7. Бир эвес хамаарышкан соңгулда участогунда соңгукчуларның даңзызынга киирген соңгукчуларның чамдык бөлүктери транспорт аргыжылгазы чок болуп турар азы берге (ырак болгаш азы барып чедери берге дээн ышкаш ындыг хевирлиг) черлерде бадылаашкын болур бажың-балгаттан дыка ырак туруп турар болгаш ооң-биле холбаштыр бо чүүлдүң 1-ги пунктузу-биле дүүштүр соңгулда участогунга ниитизи-биле бадылаашкынны хуусаа бетинде эрттирерин, ынчалза-даа бо чүүлдүң 8 – 11-ги пунктулары-биле айыткан элээн каш хүннерниң дургузунда бадылаашкын хүнүнге чедир 15 хонуктан эрте эвесте эрттирерин чөпшээрээр эргелиг.

8. Бо чүүлдүң 7-ги пунктузунда айыттынган хуусаа бетинде бадылаашкынга ап чоруур хааржактарны ажыглаар, оларның санын девискээр соңгулда участогу соңгулданың участок бүрүзүнге хамаарыштыр тодарадыр. Хуусаа бетинде бадылаашкынны эрттирер мурнунда бадылаашкын үезинде ап чоруур куруг хааржактарны участок соңгулда комиссиязының турар черинге, ооң кежигүннериниң хөй нуруузунга,а ол ышкаш бо Хоойлунуң 22-ги чүүлүнүң 1-ги пунктузунда айытканы ында турар кижилерге көргүзер, ол дугайында акт тургузар. Ооң соонда бадылаашкынга ап чоруур куруг дажыглаар хааржактарны таңмалаар (диизелээр).

9. Хуусаа бетинде бадылап турар соңгукчуга бээр соңгулда бюллетенииң бети талазынга, ооң оң талакы үстүкү азынга участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг ийи кежигүнү адын салырга, оларны участок соңгулда комиссиязының таңмазы-биле шынзыдар.

10. Бадылаашкын болур бажың-балгаттан дашкаар хуусаа бетинде бадылаашкынны участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг ийиден эвээш эвес кежигүннери чорудар, олар участок соңгулда комиссиязынга баш удур таңмалаан (диизелээн) бадылаашкынның ап чоруур хааржактарын, доктаадып айыткан майыктыг соңгулда бюллетеньнериниң чогуур санын, хуусаа бетинде бадылаашкын кылыр деп турар соңгукчуларның дугайында медээлер бижээн соңгукчуларның даңзызындан ушта бижилгени, чок болза соңгукчуларның даңзызын, а ол ышкаш соңгулда бюллетенин соңгукчу долдурарынга чугула херек бижимел хередселдерни (карандаштардан аңгыда) ап чоруур ужурлуг.

11. Хуусаа бетинде бадылап турар соңгукчу аңаа берген соңгулда бюллетенин алганының дугайында соңгукчуларның даңзызынга ушта бижилгеге, чок болза соңгукчуларның даңзызынга адын салыр. Айыткан ушта бижилгеге, чок болза даңзыга участок соңгулда комиссиязының хуусаа бетинде бадылаашкын эрттирип турар кежигүннери соңгукчу кижи хуусаа бетинде бадылаанының дугайында демдеглээш, бадылаан хүнүн, айын, чылын база шак-үезин салып каар. Бир эвес соңгукчу соңгукчуларның даңзызындан ушта бижилгеге ат салган болза, ынчан айыткан демдеглелдер, а ол ышкаш паспорттуң азы ону солуп турар документиниң сериязын база дугаарын хуусаа бетинде эрттирген бадылаашкынның соонда соңгукчуларның даңзызынга киир бижип каар. Соңгукчуларның даңзызындан ол ушта бижилге соңгукчуларның даңзызы-биле кады шыгжаттынып чыдар.

12. Соңгукчу соңгулда бюллетенин долдургаш, бо Хоойлунуң 52-ги чүүлүбиле көрдүнген чурум езугаар ону бадылаашкынга ап чоруур хааржакка суп каар.

13. Хуусаа бетинде бадылаашкынны эрттирген дугайында бадылаашкынның болган хүнүн, айын, чылын база үе-шагын, хуусаа бетинде бадылаашкынга киржирибиле соңгулда бюллетеньнерин алган соңгукчуларның санын, бадылаашкын үезинде олурушкан соңгулда комиссиязының кежигүннериниң болгаш өске-даа улустуң фамилияларын айтыр, актыны тургузар. Айыткан ол актыны бадылаашкынга ап чораан хааржак-биле кады шыгжап каар.

14. Хуусаа бетинде бадылаашкын доостуру-биле билек бадылаашкынга ап чораан хааржактарның соңгулда бюллетеньнери сугар аксын таңмалап дуглап каар. Бадылаашкынга ап чоруур хааржактарны участок соңгулда комиссиязының секретары кадагалап шыгжаар. Бадылаашкынга ап чоруур хааржактарны соңгулда участогунга соңгукчуларның бадылаашкыннарын санап эгелээринге чедир ажытпас. Хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларның соңгулда бюллетеньнери бар хааржактарны бадылаашкын хүнүнде ажыглаарын чөпшээревес.

15. Хуусаа бетинде бадылаашкын үезинде бо Хоойлунуң 22-ги чүүлүнүң 1-ги пунктузунда айыткан кижилер туруп болур эргелиг. Бадылаашкынга ап чорааны хааржактарны ажыглап, хуусаа бетинде бадылаашкын чорудуп турар үеде участок соңгулда комисссиязы соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүннериниң аразындан ийиден эвээш эвес кижини, бүрүткеткен аңгы-аңгы кандидаттарның томуйлааны хайгааракчыларны, участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери-биле бир дөмей аргашинектиг кылдыр хуусаа бетинде бадылаашкын болур черге четкен турарын хандырар ужурлуг.

16. Хуусаа бетинде бадылаашкынны хамаарышкан участок соңгулда комиссиязының шиитпири-биле доктаадып айыткан үеде эрттирер болгаш бо Хоойлунуң 22-ги чүүлүнүң 1-ги пунктузунда айыткан соңгукчуларга болгаш массалыг информация чепсектерин дамчыштыр болгаш (азы) өске-даа арга-биле дыңнадып чедирер ужурлуг.

17. Хуусаа бетинде бадылаашкынны эрттирип тура, участок соңгулда комиссиязы бадылаашкынның чажыт болурун хандырар, соңгукчуларның тура-соруун илередирин хажыдар байдалдарны болдурбас, соңгулда бюллетеньнериниң камгалал кадагалалын база бадылаашкынның түңнелдерин үндүрүп турда, бадылаашкыннарның учедунуң камгалал кадагалалын ол хевээр болурун хандырар ужурлуг.

52 чүүл. **Соңгулдалар хүнүнде бадылаарының чуруму**

1. Соңгулдалар хүнүнде бадылаашкынны 8.00 шактан 22.00 шакка чедир чорудар.

2. Девискээр болгаш участок соңгулда комиссиялары бадылаашкын хүнүнге чедир 20 хонуктан орай эвесте бадылаашкынның болур үезиниң база черииң дугайында соңгукчуларга массалыг информация чепсектерин дамчыштыр азы өске-даа арга-биле дыңнадып чарлаар ужурлуг.

3. Соңгулдалар хүнүнде 8 шакта участок соңгулда комиссиязының даргазы бадылаашкын болур черни ажыттынган деп чарлаар болгаш соңгулда комиссиязының кежигүннеринге, хайгааракчыларга, бо Хоойлунуң 22 чүүлүнде айыттынган өске-даа кижилерге турум турар болгаш ап чоруур куруг соңгулда хааржактарын көргүскеш, оларны таңмалап дуглап (диизелеп) каар.

4. Ооң соонда участок соңгулда комиссиязының даргазы хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларның санын дыңнадыр, соңгулда бюллетеньнерлиг таңмалап, хырбалаан чагаа хаптарын болгаш хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларның даңзызын таныжары-биле көргүзер. Ол чагаа хавы бүрүзүнүң бүдүн-бүрүнүн, ында шынзыткан хол үжүүнүң болгаш таңманың барын, а ол ышкаш чагаа хаптарының санының соңгукчулар даңзызында чогуур демдеглелдерге дүүшкээн хынаар. Ооң соонда ол чагаа хаптарын чаңгыстап ээлчег аайы-биле ажыткаш, соңгукчунуң тура-соруун илередириниң чажыдың сагып, соңгулда бюллетеньнерин турум турар бадылаашкын кылыр хааржакче суп киирер. Бир эвес чагаа хавындан чаңгыстан хөй соңгулда бюллетени уштунуп келзе, чагаа хавындан ужулган соңгулда бюллетеньнерин күш чок болдургаш, ооң дугайында тускай актыны тургузар. Девискээр-даа, участок-даа соңгулда комиссиязынга туструзунда аңгы хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларның санын бадылаашкын эгелээр мурнунда, бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдуң 3, 4 болгаш 4а одуругларынга база ооң улгаттырган хевир-майыынга бижип киирер, а соңгукчулар даңзызынга соңгукчуларның чогуур фамилияларының дужунга "Хуусаа бетинде бадылаан" деп демдеглелди кылыр. Ооң соонда участок соңгулда комиссиязының даргазы соңгукчуларны бадылап эгелеңер деп чалаар.

5. Соңгулда бюллетеньнерин соңгукчулар даңзызында кирген соңгукчуларга олар паспортун азы ону солаан документини көргүскенде, бээр.

6. Соңгукчу соңгулда бюллетенин алырда, соңгукчулар даңзызынга бодунуң паспортунуң азы ону солуп турар документизиниң сериязын болгаш дугаарын бижиир.

Соңгукчунуң чөпшээрешкени-биле азы дилээ-биле ооң көргүскен паспортунуң азы ону солаан документиниң сериязын болгаш дугаарын соңгукчулар даңзызынга участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү бижип болур. Соңгукчу бижээн чүүлдүң шынныын хынап көргеш, хол үжүүн салыр.

Соңгулда бюллетенин алганы база долдурганы дээш, боду хол үжүүн салыр аргазы чок соңгукчу өске кижиниң дузазын ажыглаар эргелиг, соңгулда комиссиязының кежигүннери, бүрүткеткен кандидаттар, бүрүткеткен кандидаттың бүзүреттирген кижилери, хайгааракчылар ынчаар дузалап болбас. Соңгукчуга дузалаан кижи соңгукчулар даңзызында "Соңгулда бюллетенин алганының дугайында соңгукчунуң хол үжүүн салганы" деп графага бодунуң фамилиязын, адын, адазының адын, паспортунуң азы ону солаан документиниң сериязын болгаш дугаарын айытпышаан, хол үжүүн салыр.

7. Соңгукчу бүрүзү чүгле боду бадылаар, өске соңгукчулар орнунга бадылаары хоруглуг.

8. Соңгулда бюллетенин соңгукчу тускай дерээн кабинага, өске-даа тускай дерээн черге, өске кижилер турбас ужурлуг черге долдурар. Соңгулда бюллетенин алганы база долдурганы дээш, боду хол үжүүн салыр аргазы чок соңгукчу өске кижиниң дузазын ажыглаар эргелиг, соңгулда комиссиязының кежигүннери, бүрүткеткен кандидаттар, бүрүткеткен кандидаттың бүзүреттирген кижилери, хайгааракчылар ынчаар дузалап болбас. Участок соңгулда комиссиязының кежигүнү соңгукчулар даңзызынга соңгукчунуң соңгулда бюллетенин алганының дугайында хол үжүү салган черииң чанынга дуза каткан кижиниң фамилиязын айтыр.

9. Соңгукчу кижи соңгулда бюллетенинге бадылап турары кандидаттың фамилиязының оң талакы дужунда чураан хана-каракка, азы болза "Бүгү кандидаттарга удур" дээн одуругнуң оң талазында хана-каракка кандыг-бир демдекти салып бадылаар.

10. Бир эвес соңгукчу кижи соңгулда бюллетенин долдурарда чазыпкан-дыр мен деп санаан болза, ол таварылгада соңгулда комиссиязының кежигүнүнден үрелген соңгулда бюллетенииң орнунга чаа бюллетеньни бээрин дилээр. Соңгулда комиссиязының кежигүнү соңгукчуга чаа соңгулда бюллетенин бээр болгаш ук соңгукчунуң соңгукчулар даңзызында фамилиязының дужунга чогуур демдеглелди кылгаш, хол үжүүн салыр. Үрелген бюллетеньни доп-дораан күш чок болдурар, ол дугайында актыны тургузар.

11. Долдурган соңгулда бюллетенин соңгукчу бадылаашкын кылыр таңмалап дуглаан (диизелээн) турум турар хааржакче суп киирер. Бадылаашкын кылыр хааржактарны участок соңгулда комиссиязының бүгү кежигүннеринге болгаш хайгааракчыларга көстүп турар кылдыр тургузар.

12. Участок соңгулда комиссиязының даргазы бадылаашкын болуп турар черде корум-чурумну хайгааараар. Ооң берген айтыышкыннарын бадылаашкын болуп турар черде турар бүгү кижилерниң күүседири албан болур. Участок соңгулда комиссиязының даргазы чок турда, ооң бүрүн эргелерин участок соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы күүседир, а ол чокта участок соңгулда комиссиязының секретары азы ук комиссияның төлээлеткени бадылаар эргелиг өске кежигүнү күүседир.

13. Бир эвес олар соңгулда комиссиязының ажылынга азы хамаатының бодунуң соңгулда эргелерин боттандырарынга шаптыктаарын, а ол ышкаш бадылаашкынның чажыдын үрээрин оралдажып турар болза, участок соңгулда комиссиязының кежигүнүн доп-дораан ооң ажылынга киржиринден чайладыр, а хайгааракчыны болгаш өске-даа кижилерни бадылаашкын болуп турар черден үндүрер. Ол дугайында шиитпирни участок соңгулда комиссиязы хүлээп алыр. Ооң-биле кады комиссия федералдыг хоойлуларда көрдүнген харыысалганы участоктуң ажылдан чайлаткан кежигүнүнге, а ол ышкаш залдан үндүрткен хайгааракчыга болгаш өске-даа кижилерге онаарының дугайында бижикти чогуур органнарже киирер эргелиг.

53 чүүл. **Соңгукчуларның бадылаашкын болур черден өске черге бадылаары**

1. Участок соңгулда комиссиязы хамаарышкан соңгулда участогунга соңгукчуларның даңзызында кирген болгаш чөптүг чылдагааннар-биле (кадыының байдалы, инвалид болуп турары болгаш өске-даа чылдагааннар-биле) бадылаашкын болур черге боттары чедип шыдавас соңгукчуларга бадылаашкынга киржир эргени хандырар хүлээлгелиг.

2. Бадылаашкын болур бажың-балгаттан дашкаар өске черге бады-

лаашкынны чүгле бадылаашкын болур хүнде болгаш бадылаашкын болур черден өске черге бадылаар арганы аңаа бээриниң дугайында чүгле соңгукчу кижиниң бижимел билдириишкинин азы аас-биле дилээн (өске кижилерни таварыштыр дамчытканын база) барымдаалап чорудар. Билдириишкинни (дилегни) соңгукчу кижи участок соңгулда комиссиязы тургустунган соонда, кайыдаа үеде, ынчалза-даа бадылаашкын болур хүнде бадылаашкынның доостур үезинге чедир 4 шактан орай эвесте, киирип болур.

3. Участок соңгулда комиссиязы бүгү билдириишкиннерни (дилеглерни) тускай даңзыга бүрүткээр. Аас-биле дилегни бүрүткеп турда, даңзыга ооң кирген шагын айтыр болгаш телефонограмманы хүлээп алган комиссия кежигүнү аңаа хол үжүүн салыр. Участок соңгулда комиссиязы соңгукчуга барганда, соңгукчунуң дилээн ооң бижимел билдириишкинибиле бадыткаар, ону шагын айтып бүрүткээр.

4. Бадылаашкын болур черден өске черге бадылаар арганы бээр дугайында бижимел билдириишкинге соңгукчу кижиниң бадылаашкын болур черге барып шыдавазының чылдагаанын айыткан турар болгаш аңаа соңгулда даңзызында кирген ол-ла медээлер турар ужурлуг.

5. Участок соңгулда комиссиязы бадылаашкынны чорударынга хереглеттинер бадылаашкын кылыр чогуур санныг (ынчалза-даа үштен хөй эвес) хааржактарлыг турар ужурлуг, оларның санын хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязы тодараткан турар.

6. Билдириишкиннер (дилеглер) езугаар аттанып турар участок соңгулда комиссиязының кежигүннери чоруурда, соңгулда бюллетеньнерин хол үжүүн салып тургаш алыр. Бадылаашкын болур черден өске черге бадылаашкынны участок соңгулда комиссиязының ийиден эвээш эвес бадылаар эргелиг кежигүннери чорудар, олар боттарынга участок соңгулда комиссиязынга баш удур таңмалап дуглаан (диизелээн) бадылаашкын кылыр хааржакты, доктааттынган үлегер-майыктың четчир санныг соңгулда бюллетеньнерин, бо чүүлдүң 3 пунктузунда айыттынган даңзыдан шынзыткан ушта бижилгени ап чоруур, ында бадылаашкын болур черден өске черге бадылаар дугайында билдириишкин (дилег) киирген соңгукчулар дугайында медээлер кирген турар, бадылаашкын болур черден өске черге бадылаар арганы бээр дугайында соңгукчуларның бижимел билдириишкиннерин, а ол ышкаш соңгулда бюллетенин долдурарынга соңгукчу кижиге херек эргежок чугула бижиир хереклерни база ап чоруур ужурлуг.

Бадылаашкын болур бажың-балгаттан өске черге бадылаашкынны бо Хоойлунуң 52 чүүлүнүң негелделерин сагып боттандырар. Бадылаашкын болур черден өске черге бадылаар арганы бээр дугайында билдириишкинге соңгукчу бодунуң паспортунуң азы ону солаан документизиниң сериязын болгаш дугаарын, чурттап турар черииң адрезин айтыр болгаш соңгулда бюллетенин алганын хол үжүү салып шынзыдар. Комиссия кежигүннери билдириишкинге соңгулда бюллетенин бергенин шынзыдып хол үжүүн салыр. Билдириишкинге үрелген соңгулда бюллетенииның орнунга чаа бюллетеньни соңгукчунуң алганының дугайында демдеглелди база кылыр.

Билдириишкиннер (дилеглер) езугаар аттанып турар участок соңгулда комиссиязының кежигүннери бо чүүлдүң 3 пунктузунга дүүштүр даңзыга билдириишкиннерин (дилеглерин) бүрүткеткен чүгле ындыг соңгукчуларга соңгулда бюллетеньнерин бээр эргелиг.

Бадылаашкын болур бажың-балгаттан өске черге бадылаан соңгукчунуң паспортунуң азы ону солаан документиниң сериязын болгаш дугаарын соңгукчулар даңзызынче бадылаашкын болур черден өске черге бадылаашкын чорудуп турган участок комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери киир бижиир. Ооң-биле кады соңгукчулар даңзызының чогуур графазынга "Бадылаашкын болур черден өске черге бадылаан" деп демдеглелди кылыр.

Бадылаашкын болур бажың-балгаттан өске черге бадылаашкын чорудуп турда, соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүннери, хайгааракчылар туруп болур. Участок соңгулда комиссиязы соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүннериниң аразындан ийиден эвээш эвес кижиге, кандидаттарның томуйлааны хайгааракчыларга бадылаашкын болур черден өске черге бадылаашкын чорудуп турар участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери-биле бир дөмей арганы — бадылаашкын болур черге чедип алыр арганы хандырар ужурлуг. Бадылаашкын болур черден өске черге бадылаашкын чорударын хамаатыларның соңгулда эргелерин, а ол ышкаш соңгукчу кижиниң тура-соруун илередирин хажыдарын болдурбас кылдыр организастаар ужурлуг.

7. Бир эвес бадылаашкын болур бажың-балгаттан өске черге бадылаар арганы бээр дугайында билдириишкин (дилег) киирген соңгукчу олче бадылаашкын болур черден өске черге бадылаашкын чорудары-биле комиссия кежигүннерин чорудупкан соонда, участок соңгулда комиссиязының турар черинге чедип келген болза, ол таварылгада ук соңгукчунуң билдириишкинин (дилээн) езугаар бадылаашкын болур черден өске черге бадылаашкын организастаары-биле чорупкан участок соңгулда комиссиязының кежигүннери ээп келбээн шаанда, айыттынган соңгукчу бадылаашкын болур черден өске черге бадылаваан деп чүве тодараттынгыже, соңгулда комиссиязының кежигүнү ук кижиге комиссияның турар черинге соңгулда бюллетенин бээр эрге чок.

8. Соңгукчуларның бижимел билдириишкиннериниң санын, а ол ышкаш тывыскан, ажыглаттынган болгаш дедир эгиткен соңгулда бюллетеньнериниң санын тускай актыга демдеглээр, ол ышкаш ук актыга бадылаашкын болур черден өске черге бадылаашкынны чорудуп турда, аңаа турган участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннериниң, хайгааракчыларның дугайында медээ-дыңнадыгны айтыр.

54 чүүл. **Бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында участок соңгулда комиссиязының протоколу**

1. Участок соңгулда комиссиязы ук соңгулда участогунга бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколду тургузар. Аңаа дараазында чүүлдерни киирер:

а) экземплярның дугаары;

б) соңгулдаларның адын, эрткен хүнү, айын, чылын;

в) "Протокол" деп сөс;

г) соңгулда участогунуң дугаарын айыткан соңгулда комиссиязының ады;

д) протоколдуң дараазында чурумбиле одуруглары:

1 одуруг: соңгукчулар даңзызында кирген соңгукчуларның саны;

2 одуруг: участок соңгулда комиссиязының алганы соңгулда бюллетеньнериниң саны;

3 одуруг: хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларга берген соңгулда бюллетеньнериниң саны, ооң иштинде аңгы 4 одуругга — соңгулда комиссиязының турар черинге берген бюллетеньнерниң саны, аңгы 4а одуругга — бо Хоойлунуң 51-ги чүүлүнүң 6-гы пунктузу езугаар ырак болгаш чедери берге черлерге бадылаан соңгукчуларга берген соңгулда бюллетеньнериниң саны;

5 одуруг: үреп, күш чок болдурган соңгулда бюллетеньнериниң саны;

6 одуруг: бадылаашкын болган хүн соңгулда участогунга соңгукчуларга берген соңгулда бюллетеньнериниң саны;

7 одуруг: бадылаашкын болур черден өске черге бадылаан соңгукчуларга берген бюллетеньнерниң саны;

8 одуруг: бадылаашкынга ап чоруур хааржактарда бюллетеньнерниң саны;

9 одуруг: бадылаашкын кылыр турум турар хааржактарда бюллетеньнерниң саны;

10 одуруг: күштүг соңгулда бюллетеньнерниң саны;

11 одуруг: күш чок соңгулда бюллетеньнериниң ниити саны, ооң иштинде аңгы тускай:

12 одуруг: бо Хоойлунуң 55 чүүлүнүң 7 пунктузун езугаар күш чок деп санаттынган соңгулда бюллетеньнериниң саны;

13 одуруг: кайы-даа черге демдеглел кылбаан күш чок соңгулда бюллетеньнериниң саны;

14 болгаш ооң соон дарый одуруглар: соңгулда бюллетенинде фамилиязы кирген кандидат бүрүзү дээш "Шупту кандидаттарга удур" деп туруш-биле кады бадылаашкыннарның саны;

е) протоколга капсырып кошкан хомудалдарның (билдириишкиннерниң), актыларның болгаш өске-даа документилерниң даңзызы;

ж) соңгулда комиссиязының даргазының, даргазының оралакчызының, секретарының болгаш өске-даа кежигүннериниң фамилиялары болгаш инициалдары база оларның хол үжүү;

з) протоколга хол үжүү салганының хүнү болгаш үези;

и) соңгулда комиссиязының таңмазы.

2. Бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган саннарны бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколче сан-биле база бижимел-биле киирер.

3. Бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдуң 1-14 одуруглары дес-дараалаштыр чоруп олурар ийи одуругдан тургустунар, оларның бирээзинге (үстүнде одуругга) бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган саннарны ук сорулгаларга көрдүнген хана-каракгарже сан-биле киир бижиир, өскезинге (адаанда одуругга) үстүнде одуругда айыттынган саннарны бижимел-биле киир бижиир.

55 чүүл. **Участок соңгулда комиссияларының соңгукчуларның бадылаашкыннарын санаарының болгаш бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколду тургузарының чуруму**

1. Соңгукчуларның бадылаашкыннарын санаарын участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери ажык-чарлыг кылдыр чорудар.

2. Соңгукчуларның бадылаашкыннарын бадылаашкын чорудар черге бадылаашкынның үези доозулган соон дарый дораан санап эгелээр болгаш бадылаашкынның түңнелдери тодарагыже чедир чапсар чокка чорудар, ол дугайын участок соңгулда комиссиязының шупту кежигүннеринге, а ол ышкаш хайгааракчыларга дыңнаткан турар ужурлуг.

Бадылаашкын үези доозулбаанда, бадылаашкын чорудар черге чедип кээп, соңгулда бюллетеньнерин алган соңгукчулар соңгукчуларның бадылаашкыннарын санап эгелээриниң мурнунда бадылаар эргелиг.

3. Бадылаашкын үези доозулган соонда, участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери бо Хоойлунуң 22 чүүлүнде айыттынган кижилер туруп турда, соңгулда бюллетеньнерин санааш, ажыглаттынмаан соңгулда бюллетеньнериниң солагай талакы адаккы булуңун үзе кезип, күш чок болдурар (ол үеде комиссия кежигүннериниң бюллетеньде салдынган холунуң үжүүн болгаш таңмазын үреп болбас), ооң соонда ажыглаттынмаан бюллетеньнерниң, а ол ышкаш бадылаашкын үезинде соңгукчуларның үреп кааны бюллетеньнериниң санын чарлааш, бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдуң 5 одуруунга база ооң улгаттырган хевир-майыынга ону бижиир.

4. Соңгукчуларның бадылаашкыннарын шуут санап кириптериниң мурнунда, участок соңгулда комиссиязының даргазы, ооң оралакчызы азы секретары соңгукчулар даңзызынче киирген соңгукчуларның санын, участок соңгулда комиссиязының алганы соңгулда бюллетеньнериниң санын (девискээр соңгулда комиссиязының турар черинге хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларның чагаа хавындан ужулган бюллетеньнерниң дугайында сан-медээ айыттынган санче кирбес) тодарадып, ол дугайын чарлап база бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдуң 1 болгаш 2 одуруунга база ооң улгаттырган хевир-майыынга киир бижиир.

Ооң соонда бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдуң 6 болгаш 7 одуругларынга база ооң улгаттырган хевир-майыынга дараазында көргүзүглерни киирер:

бадылаашкын хүнүнде соңгулда участогунга соңгукчуларга берген соңгулда бюллетеньнериниң саны (соңгукчулар даңзызында соңгукчуларның салган хол үжүүнүң санын барымдаалап тодарадыр);

бадылаашкын болган черден өске черге бадылаан соңгукчуларга берген соңгулда бюллетеньнериниң саны (соңгукчулар даңзызында чогуур демдеглелдерниң санын барымдаалап тодарадыр).

Ооң соонда участок соңгулда комиссиязының даргазы азы секретары соңгукчулар даңзызын бадылаашкыннар санаарынга киржип турган кижилерниң дээп шыдавазы черге шыгжап кадагалаарын хандырар. Соңгукчулар даңзызыбиле ооң соондагы ажылды бо чүүлдүң 15 пунктузунга дүүштүр бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколда кирген көргүзүглериниң контроль деңгизүүрүнүң талазы-биле хыналданы кылгыжеге чедир чорутпас.

5. Соңгукчуларның бадылаашкыннарының дорт санаашкыннарын бадылаашкын кылыр хааржактарда бар соңгулда бюллетеньнерин барымдаалап, участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери боттандырар.

Соңгукчуларның бадылаашкыннарының дорт санаашкынын чорудуп турда, аңаа участок соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүннери, хайгааракчылар, бо Хоойлунуң 22 чүүлүнде айыттынган өске-даа кижилер туруп болур. Соңгукчуларның бадылаашкыннарының дорт санаашкынын участок соңгулда комиссиязының бадылаар-даа, чөвүлээр-даа эргелиг кежигүннери чыглып кээп болур кылдыр дерээн, тускай аңгылаан черлерге чорудар. Участок соңгулда комиссиязының кежигүннериниң, ооң даргазындан (даргазының оралакчызындан) болгаш секретарындан өскелери, санаашкын чорудуп турар үеде, бижик херекселдерин ажыглаары хоруглуг. Ол ышкаш участок соңгулда комиссиязының кежигүннериниң ол өйде чүнү кылып турарын санаашкын үезинде туруп турар кижилер шуптузун көрүп турар арганы хандырар ужурлуг.

6. Бадылаашкыннарның дорт санаашкынының үезинде, участок соңгулда комиссиязы доктааттынмаан хевир-майыктыг бюллетеньнерни аңгылаар. Доктааттынмаан хевир-майыктыг соңгулда бюллетеньнерин бадылаашкыннар санап турар үеде, херекке албас.

7. Бирги ээлчегде бадылаашкынга ап чораан хааржактарда бар соңгулда бюллетеньнерин санаар. Бадылаашкынга ап чораан хааржак бүрүзүн ажыдар бетинде, ында таңмаларның (диизелерниң) бүдүн азы бүдүн эвезин хынаар. Санаашкынны бадылаашкынның чажыды хажыттынмас кылдыр чорудар. Доктааттынган хевир-майыктыг соңгулда бюллетеньнериниң санын чарлап дыңнадыр болгаш бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдуң 8 одуруунга база ооң улгаттырган хевир-майыынга ол санны бижип киирер. Бадылаашкынга ап чораан хааржакта бар доктааттынган хевир-майыктыг соңгулда бюллетеньнериниң саны соңгукчуларның бюллетеньни алганының дугайында демдеглелдиг билдириишкиннериниң санындан ажып турар болза, участок соңгулда комиссиязының шиитпири-биле ол ап чораан хааржакта бар шупту бюллетеньнерни күш чок деп санаар, ол дугайында аңгы актыны тургузар, ону бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколга кожар, ук актыга бадылаашкын кылыр ол ап чораан хааржакты ажыглап, бадылаашкын болган черден өске черге бадылаашкынны чорудуп турган участок соңгулда комиссиязының кежигүннериниң фамилияларын, инициалдарын айтыр. Бо таварылгада күш чок деп санаан бюллетеньнерниң санын бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдуң 12 одуруунга болгаш ооң улгаттырган хевир-майыынга киир бижиир.

8. Бадылаашкын кылыр турум турар хааржактарны оларның таңмаларының (диизелериниң) бүдүн азы бүдүн эвезин хынаанының соонда, ажыдар.

9. Участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери бадылаашкынга ап чоруур болгаш турум турар хааржактардан ужулган соңгулда бюллетеньнерин кандидат бүрүзү дээш берген бадылаашкыннарның аайы-биле, ол ышкаш бүгү кандидаттарга удур бадылаашкыннарның аайы-биле аңгы-аңгы шарыглар кылдыр сорттаар, ол-ла үеде доктааттынмаан хевир-майыктыг болгаш күш чок бюллетеньнерни аңгылаар. Участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери соңгулда бюллетеньнеринде соңгукчунуң демдеглелдерин чарлаар болгаш дорт санаашкын үезинде туруп турар бүгү кижилерге көрүп хынаары-биле бээр. Ийи болгаш оон хөй соңгулда бюллетеньнериниң демдеглелдерин хары угда чарлаарын болдурбас.

10. Ооң соонда доктааттынган хевир-майыктыг соңгулда бюллетеньнериниң аайы-биле соңгукчуларның бадылаашкыннарын санаар. Соңгулда комиссиязының ийиден эвээш эвес кежигүнү соңгулда бюллетеньнерин кандидат бүрүзү дээш

берген бадылаашкыннарның аайы-биле база бүгү кандидаттарга удур бадылаашкыннарның аайы-биле аңгы-аңгы санаар. Алдынган көргүзүглерни чарлап дыңнаткан соонда, бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдуң 14 одуруунга база ооң дараазындагы одуругларынга, а ол ышкаш ооң улгаттырган хевир-майыынга бижип киирер.

11. Күш чок соңгулда бюллетеньнерин санааш, аңгы кадып түңнээр. Соңгукчу кижиниң тура-соруун канчаар илереткенин билип алыр арга чок соңгулда бюллетеньнерин күш чок бюллетеньнер деп санаар. Бюллетеньни күш чок санаар деп турар үеде чигзиниишкин тыптып келген таварылгада, участок соңгулда комиссиязы айтырыгны бадылаашкынбиле шиитпирлээр, ынчаарга бюллетеньниң артыы талазынга ону күш чок деп санаанының чылдагааннарын айтыр. Ол бижимелди участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг үштен эвээш эвес кежигүннери хол үжүү салып бадыткаар болгаш комиссияның таңмазын базып шынзыдар. Күш чок деп санаткан бюллетеньнерниң санын бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдуң 11 болгаш 13 одуругларынга, а ол ышкаш ооң улгаттырган хевир-майыынга бижип киирер.

12. Участок соңгулда комиссиязының кежигүннери күштүг соңгулда бюллетеньнерин санаар, оларның санын чарлап дыңнадыр болгаш бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдуң 10 одуруунга база ооң улгаттырган хевир-майыынга киир бижиир.

13. Участок соңгулда комиссиязының кежигүннери бадылаашкын кылыр турум турар хааржактарда бар доктааттынган хевир-майыктыг бюллетеньнерни санаар, оларның санын чарлап дыңнадыр болгаш бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдуң 9 одуруунга, а ол ышкаш ооң улгаттырган хевир-майыынга киир бижиир.

14. Сорттаан соңгулда бюллетеньнери-биле соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүннери, хайгааракчылар участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери контрольдап турда, көрүп таныжар эргелиг.

15. Ооң соонда бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколга киир бижээн көргүзүглерниң контроль деңзигүүрүн хынаар. Бир эвес контроль деңзигүүрлер дүүшпээн болза, ол таварылгада участок соңгулда комиссиязы бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдуң шупту азы тус-тус одуругларының аайы-биле немелде санаашкынны кылырының дугайында шиитпирни үндүрер.

16. Бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколду үш хоолгалыг кылдыр долдурар болгаш участок соңгулда комиссиязының ында бар турар бадылаар эргелиг кежигүннери хол үжүүн салыр болгаш аңаа хол үжүү салганының ай, хүнүн болгаш үезин (шагын, минутазын) айтыр.

17. Бир эвес бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколду тургузуп турда, участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннериниң чамдыктары чок турар болза, протоколга ол дугайында, оларның чүге чогунуң чылдагаанын айтып, бижилге кылыр. Бир эвес протоколга участок соңгулда комиссиязының доктааттынган санныг бадылаар эргелиг кежигүннериниң хөй кезии хол үжүүн салган болза, протокол күштүг болур.

18. Бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколду карандаш-биле долдуруп, аңаа кандыг-бир өскерилгелер киирип болбас. Протоколга хол үжүү салыр үеде, протоколдуң утказы-биле чөпшээрешпейн турар участок комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери протоколга боттарының онзагай санал-бодалын капсырып кожар эргелиг, ол дугайында протоколга чогуур бижилгени кылыр.

19. Участок соңгулда комиссиязының кежигүнүнүң, хайгааракчының болгаш бо Хоойлунуң 22 чүүлүнде айыттынган өскедаа кижилерниң негелдезин езугаар участок соңгулда комиссиязы бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколга хол үжүү салганының соон дарый доп-дораан айыттынган кижилерге бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдуң хоолгазын бээр азы ооң хоолгазын кылып алыр арганы бээр, а ол ышкаш ону шынзыдып бээр хүлээлгелиг.

20. Бадылаашкын түңнелдериниң дугайында участок соңгулда комиссиязының протоколунуң бир дугаар экземплярын, протоколга участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг ында бар турар кежигүннери хол үжүүн салган соонда, саадал чокка девискээр соңгулда комиссиязынче чорудар, ону участок соңгулда комиссиязынче дедир эгитпес. Бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдуң бирги экземплярынга участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннериниң онзагай санал-бодалдарын, бо Хоойлуну хажыткан дугайында соңгулда комиссиязынга кирген хомудалдарны (билдириишкиннери), а ол ышкаш айыттынган хомудалдарга (билдириишкиннерге) хамаарыштыр соңгулда комиссиязының үндүрген шиитпирлерин база участок соңгулда комиссиязының тургускан актыларын кожар. Айыттынган документилерниң болгаш соңгулда комиссиязының шиитпирлериниң шынзыткан хоолгаларын протоколдуң ийиги экземплярынга кожар.

Протоколдуң ийи дугаар экземплярын соңгулда бюллетеньнери, бадылаашкыннарның санаашкынын чорудуп турда, аңаа турган соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүннериниң, хайгааракчыларның, кадагааты (чурттар аразының) хайгааракчыларның, массалыг информация чепсектериниң төлээлериниң даңзызы-биле кады, а ол ышкаш участок соңгулда комиссиязының таңмазын комиссияның ажылы доозулгуже чедир участок соңгулда комиссиязының секретары таңмалап дуглаан камгалал-таңныылдыг черге шыгжап кадагалаар.

Протоколдуң үш дугаар экземплярын (ооң хоолгазын) участок соңгулда комиссиязының тодаратканы черге бүгүдениң таныжары-биле азар.

21. Соңгулда документилерин, ооң иштинде бюллетеньнерни, соңгулда округунга соңгулдаларның түңнелдерин албан езузу-биле парлаанының соонда, 10 хонуктан орайтатпайн, хамаарышкан соңгулда комиссияларынга дамчыдып бээр ужурлуг.

22. Участок соңгулда комиссиялары бадылаашкын үезинде болгаш соңгукчуларның бадылаашкынын санап турар үеде, бадылаашкыннар санаар техниктиг херекселдерни, ооң иштинде соңгулда бюллетеньнериниң сканерлерин ажыглаар эргелиг. Бадылаашкыннар санаар техниктиг херекселдерни ажыглап тура, бадылап каапкан соңгукчуларның ниити санының дугайында сан-медээден өске сан-медээлерни соңгулда участогунга бадылаашкын доозулгуже чедир чарлап дыңнадыры хоруглуг. Айыттынган техниктиг херекселдерниң дузазы-биле алдынган бадылаашкын түңнелдери юридиктиг күш чок, баш удур медээ болур.

23. Бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдуң көргүзүглерин үстүнде турар соңгулда комиссиязынче электроннуг хевир-биле харылзааның техниктиг каналдарын (күрүнениң автоматчыткан информация системазында азы өске-даа техниктиг системада) дамчыштыр чорудар, а бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдуң бирги экземплярын, а ол ышкаш соңгулда бюллетеньнерин, шупту соңгулда документациязын ону чедирер арга тыптып кээрге-ле, үстүнде турар соңгулда комиссиязынга шуут дорт чедирер азы соңгулда документациязының бүдүнбүрүн болурун хандырып база ону чогуур черинге чедирип болур арга-биле ыяапла дамчыдып бээр.

56 чүүл. **Соңгулдаларның түңнелдерин девискээр соңгулда комиссиязының тодарадыры**

1. Девискээр соңгулда комиссиязы участок соңгулда комиссияларындан алганы бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдарынга үндезилээш, оларны тургусканының шын азы шын эвезин баш удур хынааш, оларның көргүзүглерин кадып тургаш, бадылаашкын болган хүнден соңгаар 3 хонуктан орай эвесте хамаарышкан девискээрде соңгулда округтарының аайы-биле соңгулдаларның түңнелдерин тодарадыр. Участок соңгулда комиссияларының протоколдарының көргүзүглерин девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери шуут боттары кадып түңнээр.

2. Бадылаашкынның түңнелдери-биле девискээр соңгулда комиссиязы протоколду тургузар, аңаа ук девискээрге тургускан участок соңгулда комиссияларының санының дугайында, участок соңгулда комиссияларындан келген протоколдарның санының дугайында, а ол ышкаш бо Хоойлунуң 54 чүүлүнүң 1 пунктузунуң доктаатканы бадылаашкын түңнелдериниң дугайында участок соңгулда комиссияларының протоколдарының бүгү одуругларының аайы-биле түңнээн көргүзүглерни киирер.

3. Девискээр соңгулда комиссиязының протоколун үш экземплярлыг кылдыр долдурар, аңаа девискээр соңгулда комиссиязының ында бар турар бадылаар эргелиг кежигүннери хол үжүүн салыр. Протоколга хамаарышкан девискээрге бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында үш экземплярдан тургустунар ниити таблицаны кожар, аңаа бадылаашкын түңнелдериниң дугайында участок соңгулда комиссияларындан келген бүгү протоколдарның долу көргүзүглерин киирер. Девискээр соңгулда комиссиязының протоколдуң бүгү боду-биле азы ооң кезик-чамдыызыбиле чөпшээрешпейн турар бадылаар эргелиг кежигүнү протоколга бодунуң онзагай санал-бодалдарын кожар эргелиг, протоколга ол дугайында чогуур бижимелди кылыр.

4. Протоколдуң бир дугаар экземплярынга девискээр соңгулда комиссиязының кежигүннериниң онзагай санал-бодалдарын, а ол ышкаш "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хооойлуну, федералдыг өске-даа хоойлуларны, бо Хоойлуну, Тыва Республиканың өске-даа хоойлуларын хажытканының дугайында айыттынган соңгулда комиссиязынга кирген хомудалдарны (билдириишкиннерни) база оларга хамаарыштыр девискээр соңгулда комиссиязының үндүрген шиитпирлерин кожар. Онзагай санал-бодалдарның, хомудалдарның (билдириишкиннерниң) болгаш девискээр соңгулда комиссиязының шиитпирлериниң шынзыткан хоолгаларын протоколдуң ийи дугаар экземплярынга кожар.

Девискээр соңгулда комиссиязының протоколунуң бирги экземплярынга ат салганының соонда, ону бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында ниити таблицаның бирги эземпляры болгаш бо Хоойлунуң 50 чүүлүнүң 8-11 чүүлдеринге дүүштүр девискээр соңгулда комиссиязының участок соңгулда комиссияларынга бергени соңгулда бюллетеньнериниң санының дугайында актыларның ийи дугаар экземплярларыбиле кады участок соңгулда комиссиязының секретары таңмалап дуглаан камгалал-таңныылдыг черге шыгжап кадагалаар.

Бадылаашкыннар түңнелдериниң дугайында протоколдуң ийиги экземплярын база ниити таблицаның ийиги экземплярын Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязынга соңгулдаларның түңнелдерин ниитилештирип допчулаары-биле дамчыдып бээр.

Девискээр соңгулда комиссиязының протоколунуң үш дугаар экземплярын база бадылаашкын түңнелдериниң дугайында ниити таблицаның үш дугаар экземплярын девискээр соңгулда комиссиязының протоколду тургускан кежигүннеринге база үстүнде турар соңгулда комиссиязының кежигүннеринге, хайгааракчыларга, бо Хоойлунуң 22 чүүлүнде айыттынган өске-даа кижилерге танышсын, хоолгалап алзын дээш бээр.

5. Бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдарда болгаш (азы) бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында түңнел таблицаларда частырыгларны, дүүшпес чүүлдерни илередип тыпканда азы участок соңгулда комиссияларындан кирген протоколдарны база түңнел таблицаларны тургусканында, чигзиниишкиннер туруп келгенде, хамаарышкан участогунга хамаарышкан девискээрге соңгукчуларның бадылаашкынын участок соңгулда комиссиязы катап чорудар дугайында, чок болза боду эрттирер дугайында шиитпирни девискээр соңгулда комиссиязы хүлээп алыр.

57 чүүл. **Соңгулда округунга соңгулдаларның түңнелдерин тодарадырының чуруму**

1. Участок соңгулда комиссияларындан алганы бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында протоколдарның бирги экземплярларының үндезинингe база протоколдарны болгаш ниити таблицаларны тургусканының шынныын баш удур хынаанының соонда, девискээр соңгулда комиссиязы оларда айыттынган сан-медээни кадып түңнеп тургаш, соңгулда округунга соңгулдаларның түңнелдерин соңгулдалар хүнүнден 7 хонуктан орай эвесте тодарадыр. Участок соңгулда комиссияларының протоколдарында кирген сан-медээлерни девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери боттары түңнеп санаар.

2. Бир эвес соңгукчуларның даңзызынга киирген соңгукчуларның 50 хуудан эвээш эвези соңгулдаларга бадылаашкын төнген үеде киришкен болза, девискээр соңгулда комиссиязы соңгулда округунуң талазы-биле соңгулдаларны болган деп санаар.

3. Девискээр соңгулда комиссиязы дараазында байдалдарда соңгулда округунга болган соңгулдаларны: бир эвес бадылаашкынны чорудуп азы бадылаашкыннын түңнелдерин тодарадып турар үеде кылдынган хажыдыышкыннар соңгукчуларның тура-соруунуң илередиишкининиң түңнелдерин долузу-биле тодарадыр арганы бербейн турар таварылгада, бир эвес соңгулдаларны соңгулда участоктарының дөрттүң бириндeн эвээш эвезинге күш чок деп санаан таварылгада судтуң шиитпирибиле күш чок деп санаар.

4. Бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның 50 хуудан эвээш эвес бадылаашкынын алган кандидатты соңгуттурган деп санаар. Соңгулдаларга киришкен соңгукчуларның санын соңгулда бюллетеньнерин алган соңгукчуларның даңзызында соңгукчуларның салганы хол үжүүнүң саны-биле тодарадыр.

Бир эвес кандидаттарның кайызы-даа бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның чартыындан хөйүнүң бадылаашкынын албаан болза, бо Хоойлунуң 59 чүүлүнге дүүштүр катап бадылаашкынны чорудар.

5. Соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында протоколга ат салганының соонда, тус черниң бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалынга соңгуткаының дугайында девискээр соңгулда комиссиязы депутатка кандидатка ол дугайын дыңнадыр болгаш округка соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында дыңнадыгны массалыг информация чепсектеринге дамчыдар.

58 чүүл. **Соңгукчуларының бадылаашкынын дагын катап санаары**

1. Соңгулда участогунга соңгукчуларның бадылаашкынының катап санаашкынын бо Хоойлунуң 56-гы чүүлүнүң 5-ки пунктузунга дүүштүр соңгулдалар хүнүнден 5 хонуктан орай эвесте, а соңгулда округунга — соңгулдалар хүнүнден 7 хонуктан орай эвесте чорудар.

2. Соңгукчуларның бадылаашкынының катап санаашкынын протоколду болгаш ниити таблицаны тургускаш бадылаан девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү (кежигүннери) көрүп турда, участок соңгулда комиссиязы азы соңгукчуларның бадылаашкыннарын катап санаар дугайында шиитпир үндүрген соңгулда комиссиязы чорудар.

3. Соңгукчуларның бадылаашкынының катап санаашкынын боттандырып турар соңгулда комиссиязы ооң дугайында хамаарышкан участок азы девискээр соңгулда комиссияларының чөвүлээр эргелиг кежигүннеринге, хайгааракчыларга, кандидаттарга, бо Хоойлунуң 22 чүүлүнде айыттынган өске-даа кижилерге дыңнадыр, айыттынган кижилер соңгукчуларның бадылаашкынының катап санаашкынын чорудуп турда, аңаа турар эргелиг.

4. Соңгукчуларның бадылаашкынының катап санаашкынының түңнелдери-биле ындыг санаашкынны чоруткан соңгулда комиссиязы бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколду тургузар, аңаа "Бадылаашкыннарның катап санаашкыны" деп демдеглелди кылыр. Протоколду үстүнде турар соңгулда комиссиязынче саадал чокка чорудар.

59 чүүл. **Катап бадылаашкын**

1. Бир эвес соңгулда бюллетенинче тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң албан-дужаалынга ийиден хөй кандидат кирген турган болгаш ниити соңгулдаларның

түңнелдери-биле оларның кайызы-даа соңгутпаан таварылгада, девискээр соңгулда комиссиязы соңгукчуларның эң хөй бадылаашкыннарын алган ийи кандидаттың талазы-биле катап соңгулдаларны эрттирер.

Катап бадылаашкынны ниити соңгулдаларга бадылаашкынны эрттирген хүнден 21 хонук эрткенде, бо Хоойлунуң негелделерин сагывышаан чорудар. Катап бадылаашкынны эрттиреринiң дугайында шиитпирни девискээр соңгулда комиссиязы үндүрер. Катап бадылаашкынны эрттиреринiң дугайында дыңнадыгны девискээр соңгулда комиссиязының шиитпирин хүлээп алганы хүнден 3 хонуктан орай эвесте парлаар (чарлаар).

2. Бир эвес катап бадылаашкынга бадылаашкыннарның төнчү үезинде соңгукчулар даңзызынга кирген турган соңгукчуларның 50 хуузундан эвээжи киришкенде, чок-ла болза өске кандидатка хамаарыштыр эң-не хөй бадылаашкынны алган кандидат дээш берген бадылаашкыннарның саны бүгү кандидаттарга удур бадылаан соңгукчуларның санындан эвээш болган болза, девискээр соңгулда комиссиязы ук катап бадылаашкынны болбаан деп санаар.

Катап бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның эң хөй бадылаашкынын алган кандидатты соңгуткан деп санаар. Бир эвес кандидаттар бадылаашкыннарның дең санын алган болза, мурнай бүрүткеткен кандидатты соңгуткан деп санаар, а бир эвес олар деңге бүрүткеткен болза, соңгуткан кандидатты төлге тыртып илередир.

3. Бир эвес катап бадылаашкынның эртер хүнүнге чедир катап бадылаашкынга киржип турар кандидаттарның кайы-бирээзи бодунуң кандидатуразын ужулган болза, девискээр соңгулда комиссиязының үндүрген шиитпирин езугаар ук соңгулдаларга бо ийи кандидаттың соон дарый хөй бадылаашкынны алган дараазында кандидатты соңгулда бюллетенинче киирер. Бир эвес дараазында кандидат тодараттынмаан болза, катап бадылаашкынны чаңгыс кандидат киржип турда, чорудар.

4. Бир эвес бадылаашкынны чаңгыс кандидат киржип турда чоруткан болза, бир эвес катап бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның 50 хуузундан эвээш эвези ук кандидат дээш бадылаан болза, ону соңгуттурган деп санаар.

5. Кандидаттарның шуптузу үнүп чораан таварылгада кандидаттарны немей депшидери база эргежок чугула соңгулда ажыл-хемчеглерин кылыры-биле соңгулдаларны 90 хонукка соңгаарладыр. Бо таварылгада бадылаашкын хүнүнге чедир сөөлгү 15 хонуктуң дургузунда чорудары көрдүнген ажыл-хемчеглерден өске соңгулда ажыл-хемчеглериниң хуусаазын үштүң биринге чедир кызырган туруп болур.

60 чүүл. **Соңгулдаларның түңнелдерин ниитилештирип түңнээри**

Участок соңгулда комиссияларының киргени бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдарынга болгаш ниити таблицаларынга даянып алгаш, девискээр соңгулда комиссиязы 3 хонуктуң дургузунда муниципалитет тургузуунга болган соңгулдаларның түңнелдерин ниитилештирип түңнээш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязынче чорудар.

61 чүүл. **Бадылаашкын түңнелдерин болгаш соңгулдалар түңнелдерин парлаары**

1. Соңгулда участогу бүрүзүнге бадылаашкын түңнелдерин база соңгулда округунга соңгулдалар түңнелдерин чогуур соңгулда комиссиязының болгаш адааңда турар соңгулда комиссияларының протоколдарында көргүзүглерниң хемчээлинге дүүштүр таныштырары-биле соңгукчуларга, бүрүткеткен кандидаттарга, оларның бүзүреттирген кижилеринге, хайгааракчыларга, кадагааты (чурттар аразының) хайгааракчыларга, массалыг информация чепсектериниң төлээлеринге оларның негелдези-биле бадылаашкын түңнелдериниң дугайында, соңгулдалар түңнелдериниң дугайында протоколдарга ындыг негелде кирген соңгулда комиссиязының кежигүннери хол үжүүн салганының соонда, доп-дораан бээр ужурлуг.

Айыттынган медээлерни бээрин участок азы девискээр соңгулда комиссиязы тус-тузунда боттандырар.

2. Девискээр соңгулда комиссиязы соңгулда округунуң аайы-билe соңгулдалар түңнелдериниң дугайында ниити сан-медээлерни соңгулдаларның түңнелдерин тодараткан соонда, 3 хонуктуң дургузунда парлаар (чарлаар).

3. Соңгулдаларның түңнелдерин, а ол ышкаш кандидат бүрүзүнүң алганы бадылаашкыннарның санының дугайында сан-медээни девискээр соңгулда комиссиязы бадылаашкын хүнүнден бир айдан орай эвесте албан езузу-биле парлаар.

4. Девискээр соңгулда комиссиязы бадылаашкын түңнелдериниң болгаш соңгулдалар түңнелдериниң дугайында соңгулда комиссияларының протоколдарында айыттынган сан-медээлерни база бадылаашкын түңнелдериниң дугайында участок соңгулда комиссияларының протоколдарында айыттынган сан-медээлерни парладыр. Соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында долу сан-медээни соңгулдалар хүнүнден үш айның дургузунда албан езузу-биле парлаар.

62 чүүл. **Тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалынга соңгуткан кижини бүрүткээри**

1. Соңгулдаларның түңнелдери тодараан хүнден беш хонуктан орай эвесте тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизинге соңгуткан кандидат тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң эрге-байдалынга дүүшпес ажыл-чорудулгазын соксатканының дугайында бижимел дыңнадыгны девискээр соңгулда комиссиязынга киирер, ук дыңнадыгга ындыг ажыл-чорудулганы соксатканының дугайында шиитпирниң, дужаалдың азы айтыышкынның бүзүредип шынзыткан хоолгазын кожар. Девискээр соңгулда комиссиязы тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизинге соңгуткан кандидаттан билдириишкинни алганда, тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң эрге-байдалынга дүүшпес ажыл-чорудулганы өйшаанда соксатпаанының чылдагааннарын чөптүг деп санап, айыттынган хуусааны 10-дан хөй эвес хонукка узадып болур.

2. Бир эвес соңгуткан кандидат бо чүүлдүң 1 пунктузунда көрдүнген хуусаада тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң эрге-байдалынга дүүшпес ажыл-чорудулганы соксадырының дугайында негелдени күүсетпес болза, девискээр соңгулда комиссиязы соңгуткан кандидатты тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалынга бүрүткээринден ойталаарының дугайында, ук соңгулда округунга соңгулдаларның түңнелдерин күш чок болдурарының дугайында база кандидаттан соңгулда комиссиязының үндүрген шүүделин, ооң иштинде кандидаттың соңгулда мурнунуң суртаалынга үндүрүп берген акша-хөреңгилерин тыртар дугайында шиитпирни үндүрер.

3. Девискээр соңгулда комиссиязы тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында протоколду үндезин болдуруп база бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган хуусаада соңгулдаларның ниити түңнелдерин парлаан соонда, тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалынга соңгуткан кижини бүрүткээр болгаш бир эвес ол бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган негелделерни күүсеткенде, аңаа соңгутканының дугайында шынзылганы тыпсыр.

63 чүүл. **Катап соңгулдалар**

1. Бир эвес соңгулдаларны болбаан, күш чок деп санаан азы бир эвес соңгуткан кандидат бо Хоойлунуң 60 чүүлүнүң 1 пунктузунуң негелделерин күүсетпээн болза, Тыва Республиканың Чазак Даргазы катап соңгулдаларны томуйлаар.

2. Катап соңгулдаларны баштайгы соңгулдаларның соонда, дөрт айдан орайтатпайн, азы соңгулдаларны күш чок деп санаан хүннүң соонда, үш айдан орайтатпайн, эрттирер. Катап соңгулдалар үезинде соңгулда ажылдарының талазы-биле хуусааларны девискээр соңгулда комиссиязының үндүрген шиитпирин езугаар үштүң бир кезээнге кызырган туруп болур. Катап соңгулдаларны эрттиреринiң дугайында дыңнадыгны массалыг информация чепсектеринге парлаар.

3. Бадылаашкынны баштайгы соңгулдаларны эрттирери-биле тургускан соңгукчулар даңзызын езугаар ол-ла соңгулда участоктарынга эрттирер.

64 чүүл. **Күрүнениң автоматчыткан информация системазын ажыглаары**

1. Соңгулдаларны эрттирип тура, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлуга, федералдыг өске-даа хоойлуларга, бо Хоойлуга, Тыва Республиканың өске-даа хоойлуларынга дүүштүр күрүнениң автоматчыткан информация системазын ажыглап болур.

2. Соңгулдалар эрттирерде, ооң иштинде соңгукчуларны бүрүткээрде (учеттаарда), соңгукчулар даңзызын тургузарда, бадылаашкынның түңнелдерин илередирде база соңгулдаларның түңнелдерин тодарадырда, күрүнениң автоматчыткан информация системазын бүдүн-бүрүнү-биле азы ооң чамдык техниктиг херекселдерин ажыглап тура, хамаарышкан соңгулда комиссиязы соңгулда комиссиязының бадылаар-даа, чөвүлээр-даа кежигүннериниң иштинден күрүнениң автоматчыткан информация системазының (ооң чамдык техниктиг херекселдериниң) ажыглалын контрольдаар бөлүктү тургузар. Соңгулда комиссиязының бүгү кежигүннери, хайгааракчылар күрүнениң автоматчыткан информация системазынче киирип турар кандыг-даа информация-биле таныжар эргелиг.

3. Бадылаашкынның эгелээни үеден хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязы бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколга ат салган үеге чедир күрүнениң автоматчыткан информация системазын бадылаашкын чорудулгазының болгаш ооң түңнелдериниң сан-медээзин адааңда турар соңгулда комиссиязы үстүнде турар соңгулда комиссиязынга дамчыдып бээриниң аргазы-биле хайгаараарынга ажыглаар. Күрүнениң автоматчыткан информация системазын дамчыштыр алган бадылаашкынның чорудулгазының болгаш түңнелдериниң дугайында сан-медээ юридиктиг утка-шынар чок, баш бурунгааргы медээ болур.

4. Соңгулда комиссиязының секретарының шыгжааны соңгулда комиссиязының протоколунга күрүнениң автоматчыткан информация системазынче киирген сан-медээниң компьютерге чара парлаан сөзүглелин кошкан турар ужурлуг. Компьютерге чара парлаан сөзүглелдиң шынныын күрүнениң автоматчыткан информация системазының ажыглалын контрольдаар бөлүктүң кежигүннери болгаш информацияны киирери дээш, харыысалгалыг кижи хол үжүү салып, бүзүредирлер.

5. Соңгулдаларны эрттирип турар үеде, күрүнениң автоматчыткан информация системазын ажыглап турар таварылгада, соңгулдаларга соңгукчуларның киржилгезиниң дугайында, бадылаашкынның баш бурунгааргы база төнчү түңнелдериниң дугайында сан-медээ ниити ажыглалдың информас-харылзаа четкизиниң ажыглакчыларынга чедингир ("чүгле номчулга" режиминге) болур ужурлуг. Ындыг сан-медээни бээриниң чуруму болгаш хуусаазы Россия Федерациязының хоойлу-дүрүмнери-биле чөрүшпес болур ужурлуг.

65 чүүл. **Соңгулда документилерин шыгжап кадагалаары**

1. Участок соңгулда комиссиялары соңгулда документациязын, ооң иштинде бюллетеньнерни база соңгулдаларның түңнелдерин албан езузу-биле парлааныңың соонда, 10 хонуктан орайтатпайн, хамаарышкан соңгулда комиссияларынга дамчыдып бээр ужурлуг.

2. Соңгулдалар доозулган соонда, девискээр соңгулда комиссиялары соңгулда документилерин, ооң иштинде соңгулда бюллетеньнерин, протоколдарны болгаш ниити таблицаларны тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының үндүрген шиитпири-биле тодаратканы архивтерже дужаар. Соңгулда бюллетеньнерин бадылаашкынның түңнелдерин болгаш соңгулдаларның түңнелдерин парлааны хүннүң соонда, бир чыл шыгжаар, а соңгулда комиссияларының протоколдарын болгаш ниити таблицаларын тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң дараазында соңгулдаларының хүнүн чарлаан хүнден бир чылдан эвээш эвес хуусаада шыгжаар.

X эге.
СОҢГУЛДА ЭРГЕЛЕРИН ХАЖЫТКАНЫН ХОМУДАП БИЛДИРЕРИ БОЛГАШ ХАМААТЫЛАРНЫҢ СОҢГУЛДА ЭРГЕЛЕРИН ХАЖЫТКАНЫ ДЭЭШ, ХАРЫЫСАЛГА

66 чүүл. **Хамаатыларның соңгулда эргелерин хажыдып турар шиитпирлерни болгаш хөделиишкиннерни (хөделиишкиннер кылбаанын) хомудап билдирери**

1. Хамаатыларның соңгулда эргелерин хажыдып турар күрүне эрге-чагыргазының органнарының, тус чер бот-башкарылга органнарының, хөй-ниити каттыжыышкыннарының болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң шиитпирлерин болгаш хөделиишкиннерин (хөделиишкин кылбаанын), а ол ышкаш соңгулда комиссияларының болгаш оларның албан-дужаалдыг кижилериниң шиитпирлерин болгаш хөделиишкиннерин (хөделиишкин кылбаанын) судка хомудап билдирген туруп болур.

2. Соңгулда комиссияларының шиитпирлерин болгаш хөделиишкиннерин (хөделиишкин кылбаанын) судка хомудап болур.

3. Судтуң шиитпирлерин чогуур соңгулда комиссиялары албан күүседир ужурлуг.

4. Хамаатыларның соңгулда эргелерин хажыдып турар шиитпирлерни болгаш хөделиишкиннерин (хөделиишкин кылбаанын) соңгукчулар, кандидаттар, бүрүткеткен кандидаттар, оларның бүзүреттирген кижилери, соңгулда каттыжыышкыннары, соңгулда блоктары, өске-даа хөй-ниити каттыжыышкыннары, хайгааракчылар, а ол ышкаш соңгулда комиссиялары хомудап билдирип болур.

5. Федералдыг хоойлуларда, бо Хоойлуда, Тыва Республиканың өске-даа хоойлуларында көрдүнген таварылгаларда, бадылаашкын түңнелдериниң дугайында, соңгулдалар түңнелдериниң дугайында чогуур соңгулда комиссиязының шиитпирин, соңгулда комиссиязының өске-даа шиитпирин суд күш чок болдуруп болур.

6. Соңгулда комиссияларының хамаатыларның соңгулда эргелерин хажыдып турар шиитпирлерин болгаш хөделиишкиннерин (хөделиишкин кылбаанын) үстүнде турар соңгулда комиссиязынга хомудап билдирген туруп болур.

7. Үстүнде турар соңгулда комиссиязы хомудалдың алыс утказынга дүүштүр шиитпирни хүлээп алыр эргелиг.

8. Баштай үстүнде турар соңгулда комиссиязынга хомудал киирери судка хомудап билдиреринiң албан негелдези эвес болур.

9. Бир эвес суд хомудал билдириишкинни сайгарып көөр кылдыр хүлээп алган болза, а хомудал билдириишкинни эккелген кижилер шак-ла ындыг дилегни соңгулда комиссиязынга киирген болза, ук соңгулда комиссиязы судтуң шиитпири хоойлу езугаар күштүг болуп киргиже чедир хомудалды көөрүн түр соксадыр. Суд соңгулда комиссиязынга кирген хомудал дугайында дыңнадыр.

10. Соңгулда кампаниязы чоруп турар үеде, кирген хомудал билдириишкиннерге хамаарыштыр шиитпирлерни беш хонук хуусаада, ынчалза-даа бадылаашкын болур хүннүң мурнунда хүнден орайтатпайн, хүлээп алыр, а бадылаашкын болур хүн азы бадылаашкын болган хүннүң даартазында кирген билдириишкиннерге хамаарыштыр шиитпирлерни доп-дораан хүлээп алыр. Бир эвес хомудал билдириишкиннерде кирген фактылар немелде хыналда кылырын негеп турар болза, оларга хамаарыштыр шиитпирлерни он хонуктан орайтатпайн, хүлээп алыр. Бадылаашкын түңнелдериниң дугайында, соңгулдалар түңнелдериниң дугайында соңгулда комиссиязының шиитпиринге хомудал билдириишкинге хамаарыштыр шиитпирни суд федералдыг хоойлуларда тодараттынган чурум болгаш хуусааларда үндүрер хүлээлгелиг.

11. Судтар болгаш прокуратура органнары боттарының ажылын (ооң иштинде дыштанып хүннерде) база хомудалдарны чогуур үезинде сайгарып көөрүн хандырган турар кылдыр организастаар хүлээлгелиг.

67 чүүл. **Кандидатты бүрүткээринден ойталаарының, соңгулда комиссиязының бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында, соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында шиитпирин күш чок болдурарының үндезинбарымдаалары**

1. Кандидаттың бүрүткелин дараазында таварылгаларда күш чок болдуруп болур:

кандидаттарны депшидериниң болгаш бүрүткээриниң чурумун хажытканда;

соңгулда мурнуның суртаалын чорударының база соңгулда кампаниязын акшаландырарының чурумун хажытканда;

бүрүткеткен кандидат албан-дужаал болгаш албан-ажыл байдалының артыкшылдыын ажыглап турган болза;

тодаргай кандидаттарны соңгудар сорулга-биле кандидаттарның, соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының, өске-даа организацияларның соңгукчуларны садып-хээлилээнииң фактызы илерээн болза;

хоойлу-дүрүмнерде доктаадып тургускан өске-даа үндезиннер илерээнде.

2. Бир эвес хамаарышкан соңгулда комиссиязы бадылаашкынның түңнелдерин үндүрген азы соңгулдаларның түңнелдерин тодараткан соонда, суд бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган хажыдыышкыннар ылап болган деп база ол чорук соңгукчуларның тура-соруун илереткенииң түңнелдерин шыны-биле тодарадыр арганы бербейн турар деп тодараткан болза, ол таварылгада суд соңгулда комиссиязының бадылаашкын түңнелдериниң дугайында, соңгулдалар түңнелдериниң дугайында шиитпирин күш чок болдуруп болур.

3. Чогуур деңнелдиң суду соңгулда участогунга, соңгулда округунга бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында, соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында соңгулда комиссиязының шиитпирлерин бо таварылгаларда база күш чок болдуруп болур: соңгукчуларның даңзыларын тургузарының дүрүмнерин хажытканда, соңгулда комиссияларын хевирлеп тургузарының чурумун, бадылаашкынның болгаш бадылаашкыннар санаарының чурумун (оларны чорудуп турарын хайгааараарынга шаптыктап турганын киириштир) хажытканда, соңгулдаларның түңнелдерин тодарадырының чурумун хажытканда, соңгулда дугайында хоойлу-дүрүмнерниң өске-даа хажыдыышкыннарын болдурганда, бир эвес ол хөделиишкиннер (хөделиишкин кылбааны) соңгукчуларның тура-соруун илереткенииң түңнелдерин шыны-биле тодарадыр арганы бербейн турар болза.

4. Участок соңгулда комиссияларының соңгулда участоктарының дөрттүң бир кезиинге бадылаашкын түңнелдериниң дугайында шиитпирлерин күш чок болдурганда, соңгулда округунга хамаарыштыр соңгулдаларны күш чок болган деп санаар.

5. Суд хомудалды сайгарып көргеш, аңаа хамаарыштыр шиитпирни ону киргени хүнден ийи айдан орай эвесте үндүрер, федералдыг хоойлуларда, бо Хоойлуда көрдүнген таварылгаларда өске хуусааларда үндүрер. Суд шиитпирни бүрүткеткен талаларның кайы-бирээзиниң төлээлери чок-даа турда (ийи катап чалааарга, келбээнде), хүлээп алыр эргелиг.

68 чүүл. **Хамаатыларның соңгулда эргелерин хажытканы дээш, харыысалга**

Күчүлел, мегелээшкин, кыжаныг кылып, албан бижиинге меге чүүлдер киирип тургаш азы өске-даа арга-биле хамаатының соңгуур болгаш соңгудар эргезин хостуг боттандырарынга шаптыктап турар кижилер;

чок болза бодунуң албан-дужаал болгаш албан-ажыл байдалының артык шыдалдыын соңгударынга ажыглап турар кижилер;

чок болза кандидатты деткип хол үжүү салырынче соңгукчуларны албадап турар азы хол үжүүн салырынга шаптыктап турар, а ол ышкаш ук хол үжүүн мегелеп салырынга киржип турар кижилер;

чок болза соңгукчуларны садып-хээлилеп, өскээр чугаалааргa, бо Хоойлунуң 45 чүүлүнүң 3 пунктузунда хораан хөделиишкиннерни кылып турар кижилер;

чок болза чогуур девискээр соңгулда комиссияларынче ол медээлерни чорудар мурнунда, даңзылаткан соңгукчулар дугайында медээлерни (соңгукчулар даңзыларын) чогуур үезинде эки тургузуп база хынап албаан кижилер;

чок болза кандидаттар дугайында өжегээр меге медээлерни тарадып турар азы кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның ат-алдарын болгаш төлептиг мөзү-бүдүжүн бужартадып турар өске-даа хөделиишкиннерни кылып турар кижилер;

чок болза соңгулда комиссияларының кежигүннериниң, ооң иштинде чөвүлээр эргелиг кежигүннерниң, хайгаракчыларның, кадагааты (чурттар аразының) хайгаракчыларның, кандидаттарның бүзүреттирген кижилериниң, массалыг информация чемсектериниң эргелерин, ооң иштинде чогуур үезинде медээлерни болгаш соңгулда документилериниң хоолгаларын алыр эргезин хажыдып турар кижилер;

чок болза соңгулда мурнуның суртаалын чорударының дүрүмнерин хажыдып турар, ооң иштинде бадылаашкын болур хүннүң мурнунда хүнде база соңгулда болур хүнде суртаал чорудуп турар кижилер;

чок болза соңгулда кампаниязын акшаландырар дүрүмнерни хажыдып турзр, ооң иштинде соңгулда комиссияларынга, кандидаттарга, бүрүткеткен кандидаттарга акша шилчидерин саададып турар кижилер;

чок болза соңгулда комиссияларының ажылынга азы комиссия кежигүннериниң боттарының хүлээлгелерин күүседирибиле холбашкан ажыл-чорудулгазынга шаптыктап азы хоойлуга дүүшпес езубиле холгаарлап киржип турар кижилер;

чок болза соңгулда участоктарынга бадылаашкын чорударынга шаптыктап турар кижилер;

чок болза бадылаашкынның чажыдын үреп турар кижилер;

чок болза соңгукчуларны оларның боттарының шилип алганын езугаар бадылаваазын албадап турар кижилер;

чок болза соңгулда документилеринге меге чүүлдер киир бижээн, өжегээр меге документилерни тургускан болгаш берген, бадылаашкыннарны өжегээр шын эвес санаан азы соңгулдалар түңнелдерин өжегээр шын эвес тодараткан, даандырган хүлээлгелеринге чөрүштүр бадылаашкын түңнелдериниң дугайында медээлерни бербээн азы парлаваан кижилер;

чок болза соңгукчулар даңзыларыбиле хамаатыларның таныжар эргезин хажыдып турар кижилер;

чок болза ол-ла чаңгыс бадылаашкын үезинде бирээден хөй катап бадылаар арганы бээр, чок болза хамаатыларга соңгулданың долдурган бюллетеньнерин бээр сорулга-биле хамаатыларга соңгулда бюллетеньнери берип турар кижилер, чок болза өске кижилер дээш бадылаар, чок болза чаңгыс ол-ла бадылаашкын үезинде бирээден хөй катап бадылаар арганы оларга бээр сорулга-биле соңгулда бюллетеньнерин хамаатыларга берип турар, чок болза долдуруп демдеглеп каан соңгулда бюллетеньнерин хамаатыларга берип турар кижилер;

чок болза федералдыг хоойлуларны, а ол ышкаш бо Хоойлуну хажыдып, ачыбуян ажыл-чорудулгазын боттандырып, а ол ышкаш коммерция талазы-биле база өске-даа реклама-чарлалды белеткеп база тарадып турар;

чок болза кажан ындыг хүлээлгени оларга хоойлу-биле дааскан турбуже, массалыг хемчеглерни боттандырарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспаан;

чок болза бюллетеньнерниң артыын азы соңгулдага немей белеткээн, санаттынмаан бюллетеньнерин чажырыпкан;

чок болза соңгулдаларны белеткээринге болгаш эрттиреринге акша-хөреңгилерни чарыгдаанының дугайында отчеттарны, кандидаттарның соңгулда фондуларының саң-хөө талазы-биле отчеттарын соңгулда кампаниязын эрттирери-биле бюджеттен үндүрүп берген акша-хөреңгилерни чарыгдаанының дугайында отчеттарны киирбээн;

ол ышкаш:

соңгулдаларга киржири-биле хоойлуда көрдүнген шөлээзин бээринден ойталаар ажыл берикчилери;

соңгулда комиссияларының киирип келгени-биле федералдыг конституcчу хоойлуларны, федералдыг хоойлуларны, бо Хоойлуну муниципалитет тургузугларының уставтарын хажыдып турар дугайында база оларны болдурбас талазыбиле хемчеглерни албаан, соңгулда комиссияларының киирип келген медээзи-биле хынаваан күрүне органнарының албан-дужаалдыг кижилери федералдыг хоойлу-биле дүүштүр кеземче, административтиг, чок болза өске-даа харыысалгага онаажыр.

III кезек
ТУС ЧЕРНИҢ БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИ ОРГАНЫНЫҢ ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ СОҢГУЛДАЛЫГ АЛБАН-ДУЖААЛДЫГ КИЖИЛЕРИН СОҢГУУРУ

XI эге.
ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИ ОРГАНЫНЫҢ СОҢГУЛДАЛЫГ АЛБАН-ДУЖААЛДЫГ КИЖИЗИН ТУС ЧЕРНИҢ БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ БОДУНУҢ СОСТАВЫНДАН СОҢГУУРУ

69 чүүл. **Тус черниң бот-башкарылгазының төлээлекчи органы тус черниң бот-башкарылгазының төлээлекчи органын бодунуң составындан соңгууру**

1. Муниципалитет тургузуунуң уставында көрдүнген таварылгаларда, тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизин тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органы бодунуң составындан соңгуп болур.

2. Тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизин тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органы бодунуң составындан соңгуурун база ук соңгулдаларның хуусаазын Тыва Республиканың Чазак Даргазының чарлыы-биле доктаадыр.

Соңгулдаларның болурун болгаш оларны эрттиреринiң хуусааларының дугайында Тыва Республиканың Чазак Даргазының чарлыын ону үндүргенииң соонда, беш хонуктуң дургузунда массалыг информация чепсектеринге албан езузу-биле парлаан турар ужурлуг.

Тус черниң бот-башкарылгазының соңгудар албан-дужаалдыг кижизиниң соңгулдаларын эрттиреринiң дугайында шиитпирни бүрүн эргелериниң доостур хүнүнге чедир 15 хонуктан орайтатпайн, чок болза тус черниң бот-башкарылгазының соңгудар албан-дужаалдыг кижизиниң бүрүн эргелери төнгенииң соонда, 30 хонук дургузунда хүлээп алыр ужурлуг.

3. Бир эвес Тыва Республиканың Чазак Даргазы соңгулдаларны доктаадып тургускан хуусааларда чарлаваан, чок-ла болза соңгулдаларны доктаадып тургускан чурумга дүүштүр чарлаваан болза, ол таварылгаларда соңгулдаларны эрттирер тус чер бот-башкарылгазының хамаарышкан төлээлекчи органы чарлаар.

70 чүүл. **Соңгулдаларның кол-кол принциптери. Депутаттарның соңгулда эргелери**

1. Тус черниң бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизин тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының хуралынга ооң депутаттарының аразындан чажыт бадылаашкынбиле соңгуур.

2. Тус черниң бот-башкарылгазының хамаарышкан төлээлекчи органының депутат бүрүзү тус черниң бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизин тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының составындан соңгуур, соңгулдаларга киржир эргелиг.

3. Тус черниң бот-башкарылгазының төлээлекчи органының тус черниң бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизин соңгууру-биле чыылдырган хуралы, бир эвес аңаа тус черниң бот-башкарылгазының ук төлээлекчи органының депутаттарының ниити санындан үштүң ийизинден эвээш эвези олурушканда, бүрүн эргелиг болур. Төлээлекчи органның хуралынга хөй-ниити каттыжыышкыннарының болгаш массалыг информация чепсектериниң төлээлери киржир эргелиг.

71 чүүл. **Кандидаттарны депшидер эрге**

1. Тус черниң бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутат бүрүзү тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң албан-дужаалынга депшидер (бодун боду депшидер) эргелиг.

2. Тус черниң бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң албан-дужаалынга соңгууру-биле төлээлекчи орган чаңгыс азы элээн каш кандидатураларны депшидип болур, оларны төлээлекчи органның хуралынга сайгарып көөр.

72 чүүл. **Соңгулдаларны эрттиреринiң чуруму**

1. Депшиттиреринден ойталаваан депшиттирген бүгү кандидаттарны чажыт бадылаашкынның бюллетенинче албан киирер.

2. Чажыт бадылаашкынны чорударыбиле депутаттарның санындан саналга комиссиязын соңгуур, ук комиссия доктаадып тургускан үлегер-майыктың чажыт бадылаашкын бюллетеньнериниң болур-чогуур санын кылдыртыр.

73 чүүл. **Соңгулдаларның түңнелдерин тодарадыры**

1. Тус чер бот-башкарылгазының ук төлээлекчи органының депутаттарының ниити санының чартыындан хөйүнүң бадылаашкынын алган кандидатты тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң албан-дужаалынга соңгуткан деп санаар.

2. Саналга комиссиязының даргазының, секретарының болгаш ооң кежигүннериниң ат салганы саналга комиссиязының протоколдарынга үндезилеп, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң соңгуттурганының дугайында шиитпирин (доктаалын) үндүрер. Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының шиитпирин (доктаалын) ону хүлээп алган үеден 5 хонуктун дургузунда парлаар (чарлаар).

3. Протоколду дуглап таңмалаан соңгулда бюллетеньнери-биле кады тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органынга тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалынга соңгуттурганның кижиниң бүрүн эргелериниң хуусаазының дургузунда шыгжаар.

74 чүүл. **Катап бадылаашкын**

Бир эвес соңгулда бюллетенинче тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң албан-дужаалынга ийиден хөй кандидатты киирген болгаш оларның кайызы-даа соңгуттурбаан болза, ол таварылгада тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органы эң хөй бадылаашкыннарны алган ийи кандидаттың талазы-биле катап бадылаашкынны чорудар.

75 чүүл. **Катап соңгулдалар**

1. Бир эвес кол соңгулдаларның түңнелдери-биле (катап бадылаашкынның түңнелдери-биле) тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң албан-дужаалынга кандидаттарның чаңгызы-даа тус чер бот-башкарылгазының ук төлээлекчи органының депутаттарының ниити санының чартыындан хөйүнүң бадылаашкынын албаан болза, ол таварылгада катап соңгулдаларны эрттирер.

2. Катап соңгулдаларны бо Хоойлунуң 69-73 чүүлдеринде доктаадып тургускан чурум езугаар чорудар.

XII эге.
ТҮҢНЕЛ ЧҮҮЛДЕР

76 чүүл. **Бо хоойлунуң күштүг болуп кирери**

1. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелээш күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
№1166 2001 чылдың сентябрь 4

С.К.Тока — үлегерлиг ада, улуг өңнүк

“АЪТ БАЖЫ ДЕГ БИЧИИ ТЫВАМ КАНЧААР ИРГИ?”

СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары чораан шылгараңгай күрүне удуртукчузу, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Салчак Калбакхөрекович Токаның 100 чыл юбилейи эрткен. Ол чүгле ооң өг-бүлезиниң эвес, бүгү тыва чоннуң байырлалы. Ынчангаш байырлалдың бүдүүзүнде С.К.Токаның оглу Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы Владимир Салчакович Токага ужуражып, бистиң корреспондентивис каш айтырыгны салган.

— Ачаңар Салчак Калбакхөрекович Токаны ам канчаар сактырдыр силер? Силерниң улуг кижи болуп доругарыңарга ооң салдары кандыг болган деп бодап чоруур Силер?

— Билип кээримге-ле, ачам үргүлчү ыңай-бээр сургакчылаар, Москва кирип азы кожууннар кезип чоруп бээр, бажыңга шоолуг-ла олурбас кижи турган. Бажыңга барда, бисче аажок кичээнгей салыр. Онаалга, кичээливис-даа көре кааптар, авамга дузалажып, аяк-сава-даа чугжу кааптар.

Биске, оолдарынга, хамаарылгазы аажок шыңгыы турган. Бичии-ле чурум үрээн болзувусса, ол дораан эскерип каар. Дораан-на айтырып, чылдагаанын илередип, чагып, сургап, эргеледип, чассыдып дээш, кандыг хемчег албас дээр. Чамдыкта бичиивисте калган акым Виктор-биле чокшу-даа бээр турдувус. Ынчан колдуунда мен буруулуг боон турган мен. Ынчалза-даа ындыг таварылгаларда ачам чамдыкта улуг оглу Викторну кур-биле кезеди-даа кааптар турду.

Черле ынчаш ачам бисти өске өглерниң уругларындан ылгай көрбейн турган. Тывылбас эки хеп, амданныг аъш-чем садып берип, бисти амдажытпаан. Өске ада-иелерниң уруглары-биле бир дөмей, фуфайка кедип алгаш өөренип, тыва аъш-чем чип өстүвүс. Чунарда безин ниити чунар-бажыңга баар турдувус.

Ол үеде бажыңывыска көдээден төрелдеривис-даа, хоорайда таныш-көрүштеривис-даа хөй кээр турган. Ачам аалчыларга дыка ынак болгаш, олар-биле шайлап хөөрежир турган.

— Ачаңарның кандыг шынарын кончуг үнелеп көөр турган силер?

— Ооң бөдүүнүн. Ачам аажок хөглүг-баштак кижи. Улугдаа, бичии-даа кижилер-биле бола баштактанышкан чоруур. Кыжын кады хаактап чорувуста чамдык хоорайга чаа келген бичии оолдар ону улуг дарга деп-даа эскербес, ооң аайы-биле аажок хостуг хөөрежип чоруур турду.

— Чамдык оолдар адазын аажок дөзээр болгай. Силерде ачаңарның кандыг шынары барыл, Владимир Салчакович?

— Ачамда онзагай шынарлар хөй кижи. Спорттуң бүгү хевирлеринге ойнаар, ырлаар, танцылаар, хөгжүм херекселдеринге ойнаар. Мен бодап көөрүмге, ачамның хөгжүмге ынаан дөзеп алган ышкаш мен. Ынчангаш мергежилим-даа хөгжүмчү болган. Оон ыңай ачам бойдуска дыка ынак кижи. Мен база ындыг мен. Меңээ көөрде, калган акым Виктор ачамны дыка дөзээн турган. Чүгле арыншырайы эвес, дурт-сыны ортумак, тырың. Сагыш-сеткили, угаан бодалы безин чамдык таварылгаларда дыка дөмей.

Ам бодап турарымга, ачам дыка эки ада чораан-дыр. Улуг күрүне ажылдакчызы, удуртукчу турган хирезинде, үлегерлиг ада боон база четтигип турган.

— Салчак Калбакхөрекович сөөлүнде барып Тывага эде тургустунуушкуннар болуп, экономиктиг тургузуг өскерли бээрин билип туржу ирги бе?

— Чок! Ол Совет Эвилелиниң база Коммунистиг партиянның келир үезинге ыяк бүзүрээр турган. Ол боду шынчы, чонга, күрүнеге дуюлунга чедир бердинген коммунист турган. Тыва чоннуң чаагай амыдыралы дээш ол дыка кызып чораан. Чижээлээрге, ооң ажылдап чораан үезинде Тывага мал дыка өскен, чер ажылы сайзыраан турган. **Мал Тываның эртинези деп, ол дыка эки билип турган. Ынчангаш малды кайы хамаанчок төтчеглээрин ол болдурбайн турган.**

Ачам баштак-хөглүг болгаш, кандыг-даа кижиниң бодунче сонуургалын оттуруп аптар аргалыг турган. Бир катап Красноярск хоорайга СЭКП Төп Комитединиң Чиңгине секретары Леонид Ильич Брежнев чедип келген. Орта обкомнар секретарылары-биле хурал эрттирген соонда, Леонид Ильич дедир найысылалче чоруур апарган. Обкомнар секретарылары база Москва кирип, аңаа ажылын уламчылаар турган. Чүге чүве ийик, Леонид Ильич Брежнев хамык хөй даргалар аразындан ачамны чалап, самоледунга олуртуп алгаш, кады чугаалажып ужуп четкен чери база бар. Орта ачамның хөглүг, баштак чаңы-ла улуг рольдуг болган боор деп бодаар-дыр мен.

Оон ыңай ачам Тываның, ССРЭ-ниң, Коммунистиг партияның келир үези дээш дыка сагыш човап чораан. Чок апаарының бичии-ле мурнунда: “Мээң адыш оюу, аът бажы дег (картада Тываның девискээрин аът бажынга дөмейлеп чораан) бичии Тывам мен чогумда канчаар ирги?” — деп сагыш човап чыткан дээр чораан.

Борис ОНДАР
чугаалашкан.

Телеграммадан

РФКП-ниң ТК-ның даргазы, Россияның Улусчу-патриоттуг Эвилелиниң координация чөвүлелиниң даргазы Г.А. Зюганов көскү партия болгаш күрүне ажылдакчызы Салчак Калбакхөрекович Токаның төрүттүнгениниң бээр 100 чыл оюн таварыштыр Тыва Республиканың бүгү ажылчы чоннарынга база коммунистеринге чүректиң ханызындан изиг байыр чедирген.

С.К. Токаның чүс чыл юбилейин демдеглеп тура, бистер ону бодунуң бүгү амыдыралында чонунуң аас-кежии болгаш чаагай амыдыралы, республиказының чечектелиишкини дээш доктаамал сагыш салып чораан кижи деп хүлээп көрүп турар бис.

Бо берге үеде Тыванның чонунга быжыг туруштуг болгаш бодамчалыг болурун, экономиказын болгаш культуразын катап тургузуп алырынга чедиишкиннерни, чурттакчы бүрүзүнге кадыкшылды болгаш аас-кежикти күзедивис деп телеграммада бижээн.

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга Григорий ШИРШИНГЕ

Бистерге, краснояржыларга, Салчак Калбакхөрекович Тока — көскү совет күрүне болгаш партия ажылдакчызы, тыва чоннуң шынчы оглу, Совет Эвилелиниң патриотчузу, талантылыг чогаалчы, бистиң Красноярск крайның улуг өңнүү.

Салчак Калбакхөрековичиниң бүгү амыдыралы совет улуска, Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязынга, бодунуң кайгамчыктыг республиказының бүгү кижилеринге ак сеткилдиг бараан болурунуң херээнге тураскааттынган. Элээн каш он-он чылдарның дургузунда ол республиканың коммунистериниң халаг чок болгаш ат-алдарлыг удуртукчузу, СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады чораан.

Төрээн чурт ооң чогаадыкчы күш-ажылын бедии-биле үнелээн. Аңаа Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты тывыскан. Ленинниң чеди ордени, өске-даа хөй-хөй медальдар-биле шаңнаткан.

Салчак Калбакхөрекович Красноярск крайга хөй катап чораан, а крайның хөй-хөй чурттакчылары Тывага кээп ажылдап база дыштанып турганнар. Край биле республиканың аразынга акы-дуңма найыралды быжыглаарынга хөй чүүлдерни ол кылган.

Бодунуң литературлуг чогаалдарынга бижигилээни кижилерниң акы-дуңмалышкы чоруунуң, чөптүг, кижизиг чоруктуң дугайында ооң бодалдары, үнелеп четтинмес ооң амыдыралчы дуржулгазы бистиң амгы болгаш келир үеде салгалдарывыска солун база ажыктыг болуп, кезээде артар дээрзинге бүзүрээр бис.

В.И.Долгих, П.С.Федирко, В.Н.Ксинтарис, В.В.Плисов, А.И.Крылов, П.Г.Макеева, Л.Г.Сизов, Е.А.Елисеев, В.М.Буйновский, К.М.Чернов, Л.Я.Иванов, В.П.Абовский.

ҮНДЕЗИН ЧОК ДЕП САНААР МЕН

“С.К.Токага чон бурганга ышкаш чүдүп чораан” деп хоозун чугааның үндезини чок деп санаар мен. С.К.Тока база бодунуң бөдүүн болгаш массачы аажы-чаңы-биле, хөй-ниитиниң салым-чолу дээш, кижилер дугайында сагыш салыышкыны-биле, кижизидикчи болгаш организакчы амыр-дыш чок ажыл-чорудулгазы-биле арат-чоннуң бедик хүндүткелин чедип алган партия, күрүне ажылдакчызы кижи-дир. Тываның экономиктиг болгаш культурлуг хөгжүлдези дээш, ооң үре-түңнелдиг ажылдаанынга өөрүп четтиргенивисти илередип чордувус-даа, ам-даа илередип турар бис. Ол болза бодунуң чонунуң идегелдиг болгаш хүндүлүг баштыңы чораан кижи-дир.

Маады КАРА-ТОННУГ,
күш-ажылдың хоочуну.

ЧОННУ АЖЫЛГА ХААРА ТУДАРЫНЫҢ КЫЗЫЛ ХООРАЙДА ТӨВҮ

Чарлалдарны массалыг информация чепсектеринге парладып тургаш, дараазында хевирлер езугаар **бедик мергежилдиг кадрларны шилип бээринге дузалаар**

ЫЯАП-ЛА КИИРЕР МЕДЭЭЛЕРИ

Ажылдаар чери (мергежили, албан-дужаалы)	Шалыңы	Организацияның ады (ыяап-ла киирер)	Кадр килдизиниң телефону

НЕМЕЛДЕ МЕДЭЭЛЕР

Эр, херээжени	Хар-назыны	Эртеми	Ажыл дуржулгазы	Ажыл графиги

АЧЫ-ДУЗАНЫ ХАЛАС ЧЕДИРЕР — Чагырларны киирер чери: Кызыл, Красноармейская 76, телефоннары: 1-12-00, 1-11-69, 1-13-08. Чонну ажылга хаара тударының Кызылда төвү.

ДЫҢНАДЫГ

“Каа-Хем” хөмүр-даш уургайының федералдыг каттышкан күрүне бүдүрүлгезиниң дирекциязы
2002 чылдың январь 1-ден
1 ТОННА ХӨМҮРНҮҢ
үндүрүп садар **өртээ** немелде үндүрүг өртээ чокка **360 РУБЛЬ** дээрзин дыңнадып тур.

Чеди-Хөл кожууннуң чагыргазы кожууннуң экономика талазы-биле оралакчы даргазы
Валерий Мижит-Доржуевич
МАНМАШТЫҢ
үр эвес аарааш мөчээнин дыңнатпышаан, өг-бүлезинге, ажытөлүнге, чоок кижилеринге, эш-өөрүнге ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш “Шын” солун редакциязының коллективи.

Кол редактор
Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15, үлетпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну “Шын” солун редакциязының компьютер төвүнге өрээн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.

Тираж 4689.
Чагыг 141.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.